

TAAL &
DIDACTIEK

Taal- beschouwing

Henk Huizenga

Noordhoff Uitgevers

Taal & Didactiek

Taalbeschouwing

Taal & Didactiek

Taalbeschouwing

Henk Huizenga

Noordhoff Uitgevers Groningen/Houten

Ontwerp binnenwerk: Studio Noordhoff Uitgevers
Ontwerp omslag: Studio Noordhoff Uitgevers
Omslagfotografie voorwerp: John Welling, Groningen

De reeks *Taal & Didactiek* staat onder redactie van
Drs. H. Huizenga
Drs. R. Robbe
Drs. H.E. van Wessel

Eventuele op- en aanmerkingen over deze of andere uitgaven kunt u richten aan: Noordhoff Uitgevers bv, Afdeling Hoger Onderwijs, Antwoordnummer 13, 9700 VB Groningen, e-mail: info@noordhoff.nl

Met betrekking tot sommige teksten en/of illustratiemateriaal is het de uitgever, ondanks zorgvuldige inspanningen daartoe, niet gelukt eventuele rechthebbende(n) te achterhalen. Mocht u van mening zijn (auteurs)rechten te kunnen doen gelden op teksten en/of illustratiemateriaal in deze uitgave dan verzoeken wij u contact op te nemen met de uitgever.

Aan de totstandkoming van deze uitgave is de uiterste zorg besteed. Voor informatie die desondanks onvolledig of onjuist is opgenomen, aanvaarden auteur(s), redactie en uitgever geen aansprakelijkheid. Voor eventuele verbeteringen van de opgenomen gegevens houden zij zich aanbevolen.

5 6 7 8 / 11

© 2001 Noordhoff Uitgevers bv Groningen/Houten, The Netherlands.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor verschuldigde vergoedingen te voldoen aan Stichting Reprorecht (postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

ISBN (ebook) 978 90 01 84747 0
ISBN 978 90 01 40725 4
NUR 842

Inhoud

Woord vooraf 9

- 1 Taal en taalvariatie 13**
 - 1.1 Het taalsysteem 14
 - 1.1.1 Het fonologisch niveau 17
 - 1.1.2 Het morfologisch niveau 21
 - 1.1.3 Het syntactisch niveau 24
 - 1.1.4 Het semantisch niveau 30
 - 1.1.5 Het pragmatisch niveau 33
 - 1.1.6 Het orthografisch niveau 37
 - 1.2 Taalvariatie 38
 - 1.2.1 Regionale taalvariatie 39
 - 1.2.2 Sociale taalvariatie 42
 - 1.2.3 Allochtone taalvariatie 43
 - 1.3 Taalverandering 43
 - Samenvatting 46
 - Opdrachten 47

- 2 Het proces van taalbeschouwing 53**
 - 2.1 Taalbeschouwing en communicatie 54
 - 2.1.1 Wat is communicatie? 54
 - 2.1.2 Wat is taalbeschouwing? 55
 - 2.1.3 Taalbeschouwing als communicatieve vaardigheid 57
 - 2.2 Vormen van taalbeschouwing 57
 - 2.3 De componenten van het taalbeschouwingsproces 59
 - 2.4 Strategieën voor taalbeschouwing 62
 - 2.4.1 Analyseren 64
 - 2.4.2 Relateren 65
 - 2.4.3 Vergelijken 66
 - 2.4.4 Classificeren 68
 - 2.4.5 Generaliseren 69
 - 2.4.6 Herordenen 70
 - 2.5 Het aanleren van taalbeschouwingsstrategieën 72
 - Samenvatting 73
 - Opdrachten 74

- 3 Doelstellingen en leerstofordening 77**
 - 3.1 Visies op het onderwijs in taalbeschouwing 78
 - 3.1.1 Grammaticaonderwijs 78
 - 3.1.2 Moderne taalbeschouwing 80
 - 3.2 Doelstellingen van het taalbeschouwingsonderwijs 82
 - 3.3 Criteria voor leerstofordening 84
 - 3.4 Een leerstoflijn taalbeschouwing 86
 - 3.5 Ordenen op microniveau 87
 - Samenvatting 90
 - Opdrachten 91

- 4 Taalbeschouwing bij kleuters 93**
 - 4.1 Uitgangspunten voor taalbeschouwing bij kleuters 94
 - 4.2 Mogelijkheden voor taalbeschouwingsactiviteiten 97
 - 4.2.1 Activiteiten voor de verschillende taalniveaus 97
 - 4.2.2 Ontwikkelen van taalbeschouwingsstrategieën 100
 - 4.3 Organisatie 101
 - Samenvatting 105
 - Opdrachten 106

- 5 Instructie 107**
 - 5.1 Uitgangspunten voor onderwijs in taalbeschouwing 108
 - 5.2 Instructieprincipes 112
 - 5.2.1 Aanleren van begrippen 113
 - 5.2.2 Aanleren van grammaticale begrippen 114
 - 5.2.3 Doelgerichte vragen 119
 - 5.2.4 Gerichte aanwijzingen 120
 - 5.2.5 Feedback op spontane taaluitingen 121
 - 5.2.6 Hardop denken 121
 - 5.3 Lesmodellen voor taalbeschouwing 122
 - 5.3.1 Omgaan met spontane taalbeschouwing 123
 - 5.3.2 Geplande taalbeschouwing 124
 - Samenvatting 124
 - Opdrachten 126

- 6 Werkvormen en hulpmiddelen 129**
 - 6.1 Werkvormen 130
 - 6.1.1 Opdrachtvormen 130
 - 6.1.2 Dramatische werkvormen 132
 - 6.1.3 Discussievormen 132
 - 6.1.4 Taalspelletjes 133
 - 6.2 Hulpmiddelen 135
 - 6.2.1 Woordenboeken 135
 - 6.2.2 De computer als hulpmiddel voor taalbeschouwing 136
 - 6.2.3 De taalontdekhoek 139
 - 6.3 Thematisch werken 140
 - Samenvatting 142
 - Opdrachten 144

- 7 Toetsing en observatie 147**
 - 7.1 Verschillende vormen van evaluatie 148
 - 7.2 Het toetsen van taalbeschouwing 150
 - 7.3 Observatie bij taalbeschouwing 153
 - 7.4 Registratie van leervorderingen 154
 - Samenvatting 155
 - Opdrachten 157

8	Zorgverbreding en differentiatie	159
8.1	Problemen bij het reflecteren op taal	160
8.2	Hulp aan kinderen die moeite hebben met taalbeschouwing	161
8.2.1	Preventieve hulp	161
8.2.2	Instructieve hulp	162
8.2.3	Remediërende hulp	165
8.3	Differentiatie bij onderwijs in taalbeschouwing	166
	Samenvatting	167
	Opgaven	169
9	Methoden en leergangen	171
9.1	Taalbeschouwing in methoden	172
9.2	Nieuwe ontwikkelingen in methoden	175
9.3	Het beoordelen van een leerlijn taalbeschouwing	178
	Samenvatting	178
	Opgaven	180
	Literatuur	181
	Register	185

Woord vooraf

Taalbeschouwing is een onderdeel van het taalonderwijs dat nog niet zo lang in de belangstelling staat van methodeschrijvers en taaldidactici. De term is in gebruik sinds 1978, toen de Adviescommissie voor de Leerplanontwikkeling Moedertaalonderwijs een advies uitbracht aan de minister over het grammaticaonderwijs op de lagere scholen. De commissie pleitte ervoor om het reguliere grammaticaonderwijs af te schaffen en te vervangen door onderwijs in taalbeschouwing. Taalbeschouwing werd gedefinieerd als reflectie op taal en taalgebruik. Er moest aandacht zijn voor het concrete taalgebruik, de persoon van de spreker, de luisteraar en de situatie waarin iets gezegd werd. Deze moderne opvatting van taalbeschouwing is dus veel ruimer dan de traditionele grammatica die alleen bepaalde aspecten van het taalsysteem aan de orde stelde.

Sinds die tijd heeft taalbeschouwing vaste voet gekregen in het Nederlandse taalonderwijs. Het werd een vast onderdeel van een taalmethode en in de kerndoelen voor de Nederlandse taal werd een apart domein taalbeschouwing opgenomen. Toch is taalbeschouwing altijd een wat vaag begrip gebleven en er is nog steeds onduidelijkheid over de inhoud van het taalbeschouwingsonderwijs. Het onderwijs in taalbeschouwing is tot nu toe vaak beperkt gebleven tot het uitwerken van losse ideeën.

Het verschijnen van de reeks *Taal & Didactiek* bood mij de gelegenheid het domein taalbeschouwing op een systematische manier te benaderen. Ik heb daarbij het stramien gevolgd van de delen die tot nu toe in de reeks verschenen zijn. Dat is een proces geweest dat een aantal jaren in beslag heeft genomen. Als uitgangspunt voor een beschrijving van de inhoud van het taalbeschouwingsonderwijs heb ik de verschillende niveaus van de taal genomen. In hoofdstuk 1 worden die verschillende niveaus beschreven, waarbij ik mij beperk tot die onderwerpen die geschikt zijn om op de basisschool aan de orde gesteld te worden. Bij die beschrijving ga ik er vanuit dat taalbeschouwing zich bezighoudt met zowel de vorm, de betekenis als het gebruik van een taaluiting in een concrete situatie. Dat laatste valt onder het pragmatisch niveau van de taal, waarbij het niet meer gaat om taalregels, maar meer om sociale regels.

In het tweede hoofdstuk heb ik geprobeerd een beschrijving te geven van het proces van taalbeschouwing. Ik vat taalbeschouwing op als een mentaal proces dat uitmondt in een waarneming over taal en taalgebruik. Het aanknopingspunt voor taalbeschouwing is altijd de taalvorm, een concrete taaluiting, al of niet in een bepaalde context. Die taalvorm kan aanleiding zijn voor het constateren van bepaalde bijzonderheden en regelmatigheden. Bij het proces van taalbeschouwing maak je gebruik van denkstrategieën zoals analyseren, categoriseren en generaliseren. Die denkstrategieën noem ik in dit boek taalbeschouwingsstrategieën. Ik onderscheid zes van die strategieën die ik in een artikel in *JSW* al eens kort besproken heb. Deze taalbeschouwingsstrategieën spelen een centrale rol in dit boek en komen in elk hoofdstuk weer terug.

De taalniveaus en de strategieën vormen ook het uitgangspunt voor het opzetten van een leerlijn voor taalbeschouwing. Dit komt in het derde hoofdstuk aan de orde. In dit hoofdstuk bespreek ik ook de verschillende visies op het taalbeschouwingsonderwijs en de doelstellingen.

Taalbeschouwing is geen activiteit die voorbehouden is aan ouderen kinderen. Integendeel, kinderen van een jaar oud houden zich al onbewust bezig met taalbeschouwing. Kinderen leren hun taal door te reflecteren op de taal die ze van hun ouders aangeboden krijgen. Ook bij kleuters kunnen we dus met taalbeschouwing bezig zijn. In het vierde hoofdstuk geef ik een groot aantal suggesties om de taalbeschouwingsstrategieën bij kleuters te ontwikkelen.

De didactiek van de moderne taalbeschouwing is nog steeds niet echt goed ontwikkeld. Het blijft vaak bij het incidenteel behandelen van bepaalde taalverschijnselen, waarbij soms gebruik wordt gemaakt van een bepaald model of stappenplan. Alleen de traditionele grammatica (die ik zie als een onderdeel van de taalbeschouwing) is goed gestructureerd opgezet. In het vijfde hoofdstuk heb geprobeerd de didactiek van de taalbeschouwing te beschrijven. Ik bespreek hier de uitgangspunten voor het onderwijs in taalbeschouwing en de instructieprincipes die een leerkracht kan hanteren. De traditionele grammatica komt aan de orde in het kader van het aanleren van begrippen, want dat is in feite wat er gebeurt bij het grammaticaonderwijs.

In het zesde hoofdstuk ga ik in op de verschillende werkvormen en hulpmiddelen die je bij het onderwijs in taalbeschouwing kunt gebruiken. In dit kader komen bijvoorbeeld taalspelletjes aan de orde, het gebruik van woordenboeken en het inschakelen van een zogenaamde taalontdekkhoek.

Nog onontgonnen terreinen binnen het onderwijs in taalbeschouwing zijn de evaluatie en zorgverbreding. In de hoofdstukken 7 en 8 geef ik een aantal ideeën voor het toetsen en observeren van taalbeschouwing en bespreek de mogelijkheden om kinderen die moeite hebben met het reflecteren op taal te helpen. Het laatste hoofdstuk gaat speciaal over de plaats van taalbeschouwing in taalmethoden.

Taalbeschouwing is niet iets wat zich beperkt tot het onderwijs. Ook in het dagelijks leven komen we taalbeschouwing tegen. Kleuters die de grootste pret hebben bij het horen van de taaluiting 'Hoeperdepoep zat op de stoep' zijn bezig met taalbeschouwing, omdat ze iets bijzonders hebben ontdekt in de vorm van taal. Zo kunnen er in een schoollokaal zich heel wat situaties voordoen die zich lenen voor spontane taalbeschouwing. In dit boek houd ik me daar niet mee bezig, omdat ik natuurlijk geen beschrijving kan geven van alle situaties in de basisschool die zich zouden kunnen lenen voor taalbeschouwing. Je kunt als leerkracht wel taalbeschouwing uitlokken en daarvoor biedt dit boek genoeg aangrijpingspunten en suggesties. Ik beperk me tot de geplande taalbeschouwing, het systematisch behandelen van taal, taalgebruik en taalverschijnselen.

Taalbeschouwing is geen vaardigheid die op zichzelf staat. Bij het spreken, luisteren, schrijven en lezen ben je voortdurend bezig met taalbeschouwing. Een spreker weegt zijn woorden, een schrijver schaaft aan de juiste formulering, allemaal een kwestie van wat we noemen functionele taalbeschouwing. In dit boek komen die situaties van functionele taalbeschouwing maar zijdelings aan de orde. Ik beperk me tot de

geïsoleerde taalbeschouwing, waarbij we taaluitingen, taalverschijnselen en concrete situaties in een onderwijssetting aanbieden. Dat is een praktische keuze, die naar mijn idee de meeste kans biedt om het domein taalbeschouwing op een systematische manier te behandelen. De kennis van geïsoleerde taalverschijnselen kan overigens wel weer heel goed gebruikt worden in allerlei functionele situaties. Uiteindelijk gaat het er bij het taalbeschouwingsonderwijs natuurlijk om dat kinderen in functionele situaties, in het gewone dagelijkse taalgebruik, in staat zijn te reflecteren op taal.

Wat bij dit schrijven van dit boek voorop gestaan heeft, is dat taalbeschouwing niet alleen leerzaam, maar ook leuk moet zijn. Kinderen moeten plezier kunnen beleven aan taal, ze moeten oog krijgen voor de verrassende en speelse kanten van de taal. Tijdens het schrijven van dit boek heb ik bepaalde ideeën uitgewerkt in een tweetal werkboeken waarin taalspel centraal staat. Ze zijn onder de titel *Taalmeesters* verschenen in de reeks Stenvertblok bij uitgeverij Bekadidact. Veel ideeën hieruit hebben in dit boek ook een plaats gekregen.

Ik wil besluiten met een woord van dank aan Hans van Wessel en Rolf Robbe die bij het schrijven van dit boek steeds hebben meege gedacht en commentaar geleverd. Ook een woord van dank aan mijn vrouw Marian Huizenga die een aantal ideeën over taalbeschouwing bij kleuters in de praktijk heeft uitgeprobeerd en kon vaststellen dat kinderen heel wat kunnen ontdekken in taal.

Henk Huizenga
Hasselt, november 2000.

Taal en taalvariatie

1

- 1.1 **Het taalsysteem**
- 1.2 **Taalvariatie**
- 1.3 **Taalverandering**
Samenvatting
Opdrachten

Taal is overal. Druk pratende collega's, vlot babbelende verkopers, openhartige medepassagiers in de trein of goed gebekte quizmasters op de tv strooien kwistig hun woorden over ons uit. Elke dag produceren we honderden zinnen. Bij een geanimeerde discussie in de kantine, een praatje over de heg met de buurvrouw of een gesprekje via de mobiele telefoon rollen de klanken en de woorden ons automatisch over de lippen. We staan er meestal niet bij stil hoe ingewikkeld taal is, totdat we wel erg lang moeten wachten op een stotteraar of er plotseling mee geconfronteerd worden dat oma niet meer kan praten, omdat ze een beroerte heeft gehad. Dan realiseren we ons dat taal een heel wezenlijk element is van ons mens-zijn.

Taal is communicatie. We gebruiken de taal om ideeën, ervaringen en meningen over te brengen. In het normale taalverkeer hanteren we niet bewust grammaticale regels. We kiezen automatisch de goede woorden en de juiste zinsconstructies. En dat is maar goed ook, want als we uitvoerig stil moesten staan bij de vorm van de taal, dan zou de communicatie ernstig worden vertraagd of belemmerd. Maar soms staat de vorm van de taal wel volop in de aandacht, zoals in de volgende zinnen:

Zeven zenuwachtige zebra's zaten zachtjes te zoemen.
Vet sneaky voor zo'n coole heavy gozer.
Morgen ik niet komen kunnen.
Lijkt mij een rellerig en ophitserig type.
Nu duurt het mega-lang voor dit level is afgelopen.

Bij deze zinnen worden we ons ineens bewust dat er iets bijzonders is met de keuze van de woorden en het gebruik van de regels van het Nederlands. Die bewustwording is het resultaat van een (vaak razendsnelle) analyse van het taalgebruik.

Het analyseren van de taal en het reflecteren op het taalgebruik noemen we ook wel taalbeschouwing. Iedereen doet het en iedereen kan het. Bollebozen en achterblijvers, zwijgzame vijftenzestigplussers en amper pratende peutertjes, meesters en leerlingen, allemaal doen ze op de een of andere manier aan taalbeschouwing.

Dit boek gaat over hoe je kinderen taalbeschouwing kunt leren. Alle kinderen hebben van nature de vaardigheid om te reflecteren op taal. Een kind van vier kan je al vertellen dat je geen *wij loop* moet zeggen, maar *wij lopen*. Maar die natuurlijke vaardigheid kun je nog wel uitbouwen en stimuleren door onderwijs in taalbeschouwing. Nu heeft natuurlijk niet iedereen dezelfde vaardigheid in het beschouwen van de taal. Een schrijver, een journalist of een leraar Nederlands zijn er vaak wat handiger in dan de doorsnee taalgebruiker. Als je veel weet over taal, dan is het gemakkelijker om te reflecteren op taal en taalgebruik. Ook een leraar basisonderwijs moet het nodige weten over taal. Daarom gaan we in dit eerste hoofdstuk uitvoerig in op het verschijnsel taal. We maken daarbij gebruik van begrippen uit de taalkunde. We zullen niet alles tot in details behandelen, dan kun je beter kijken in de *ANS*, de *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. In de eerste paragraaf beschrijven we in grote lijnen het taalsysteem. We bespreken de volgende niveaus van taal:

- Het fonologisch niveau (paragraaf 1.1.1)
- Het morfologisch niveau (paragraaf 1.1.2)
- Het syntactisch niveau (paragraaf 1.1.3)
- Het semantisch niveau (paragraaf 1.1.4)
- Het pragmatisch niveau (paragraaf 1.1.5)
- Het orthografisch niveau (paragraaf 1.1.6)

In paragraaf 1.2 besteden we aandacht aan de variatie die er binnen een taal bestaat. We bespreken drie vormen van taalvariatie: regionale taalvariatie, sociale taalvariatie en allochtone taalvariatie. De laatste paragraaf gaat in op taalverandering.

■ ■ ■ 1.1 Het taalsysteem

Taalbeschouwing houdt zich bezig met taal. Nu weet iedereen wat taal is, maar het is nog niet zo gemakkelijk een exacte omschrijving te geven van het begrip taal. Er zijn allerlei fraai klinkende definities in de vakliteratuur te vinden, maar ook zonder een voltooide universitaire opleiding algemene taalwetenschap zal iedereen de volgende zinnen als taal herkennen:

- (1) brr brr wawawawa
- (2) knag praleert zwoezig
- (3) ik niet kan zwemmen
- (4) wat ruist daar in het struikgewas?

Er is wel verschil tussen deze vier taaluitingen. Zo zal alleen zin (4) als een correcte Nederlandse zin herkend worden. In zin (3) worden de regels voor de volgorde van Nederlandse woorden niet correct toegepast, maar iedereen zal begrijpen wat de spreker bedoelt. Zin (2) is weliswaar

geen Nederlands, maar kan toch als taal aangemerkt worden, omdat de volgorde van de klanken en de opbouw van de woorden volgens de regels van het Nederlands verlopen. Zo zou *zwoezig* heel goed een Nederlands woord kunnen zijn. Bij de woorden van zin (1) is dat niet het geval: er zijn geen Nederlandse woorden die alleen uit medeklinkers bestaan en woorden met vier maal dezelfde lettergreep komen ook niet voor. Toch zal elke moeder die haar zes maanden oude baby dergelijke zinnestelsels hoort brabbelen hier serieus op ingaan en haar kind antwoord geven.

Wat maakt dergelijke uitingen nu tot taal? Er zijn twee essentiële kenmerken van taal:

- taal is gebonden aan bepaalde regels;
- taal heeft een communicatieve functie.

We zullen nu verder ingaan op de regels van de taal; de communicatieve functie van taal komt in het volgende hoofdstuk aan de orde. Bij taalregels denk je misschien in de eerste plaats aan spelling- en grammaticaregels, maar er is veel meer te noemen. In de volgende zinnen worden fouten gemaakt tegen verschillende regels van het Nederlands:

- (1) Klaine mense zain altaid in het noadeel.
- (2) Hoe noem je z'n boomje toch?
- (3) Hoe jij kom laat?
- (4) De geschiedenis herhaald zich.
- (5) De paarse schimmel knorde van plezier.
- (6) Ik zou graag willen dat de geachte afgevaardigde nu zijn bek dicht hield.

In deze zinnen worden achtereenvolgens fouten gemaakt tegen de regels voor de uitspraak, de woordvorming, de volgorde van woorden, de spelling, de betekenis en het gebruik. Je kunt als taalgebruiker dus fouten maken op heel veel manieren. Dat komt omdat de taal een systeem is dat is opgebouwd uit allerlei elementen: klanken, woorden, zinnen, teksten. Voor het samenvoegen van die elementen zijn er regels. We spreken wel van verschillende niveaus van de taal (Pijffers, 1983). In figuur 1.1 staat een overzicht van de niveaus die in de taal te onderscheiden zijn.

Figuur 1.1 **De verschillende niveaus van taal**

Niveau	Regels voor
Fonologisch niveau	Uitspraak
Morfologisch niveau	Opbouw van woorden
Syntactisch niveau	Volgorde van woorden
Semantisch niveau	Betekenis
Pragmatisch niveau	Gebruik
Orthografisch niveau	Spelling

Je kunt op alle niveaus van de taal kijken naar regels en bijzonderheden. Laten we als voorbeeld de volgende zin nemen:

Zachtjes zoefden de banden van zijn fonkelnieuwe ligfiets over het glimmende asfalt.

Op het fonologisch niveau kunnen we bijvoorbeeld constateren dat de eerste twee woorden met dezelfde medeklinker beginnen. Op het morfologisch niveau kunnen we vaststellen dat sommige woorden zijn op te splitsen in kleinere elementen: *zoefden* bestaat uit *zoef* + *den*. Een semantische bijzonderheid is de keuze van de woorden. In plaats van *zoefden* had ook heel goed het woord *zoemden* gebruikt kunnen worden en in plaats van *fonkelnieuwe* had je ook *spiksplinternieuwe* kunnen gebruiken. Op het syntactisch niveau kun je de relaties tussen de woorden onderzoeken. Dan valt op dat *glimmende* een eigenschap geeft van *asfalt* of dat de woorden *de banden van zijn fonkelnieuwe fiets* een eenheid vormen. Een eigenaardigheid op het niveau van de spelling is dat er voor de klankencombinatie /asfalt/ twee verschillende schrijfwijzen bestaan. Naast *asfalt* komen we in de zin 'pas op dat je worstje niet in de *as valt*' een andere schrijfwijze tegen. Op het pragmatische niveau kunnen we constateren dat het om typische schrijftaal gaat. Een dergelijke zin kom je niet in de gewone omgangstaal tegen, maar wel in een verhaal of een roman.

RUGGESPRAAK

Senioren nog niet uitgeroeid
DORDRECHT (APN) – Vijftien 55-plussers van de Koninklijke Dordrechtse Roei- en Zeilvereniging willen rond 25 juni roeiend het Kanaal over.
Reformatisch Dagblad

Politie rolt hennepplantjes op
Trouw

**Familiebedrijf bijt zich nu vast in het paneermeel
Koopmans terug bij af na verkoop bakmixen**
De Telegraaf

Vooral door de komst van een orale behandelwijze is de belangstelling voor erectiestoornissen enorm toegenomen, zowel bij mannen-patiënten als bij artsen en apothekers.
Circulaire Stichting F.T.O.

Voor deze afdeling zijn wij op zoek naar een
HANDIGE JONGEMAN
Tevens zijn wij op zoek naar parttime-vrouwen die enkele dagen per week willen werken.
Advertentie in De Dijk

**Frans Derksen (44) werkt n t geen dertig jaar bij Sturko Doetinchem
'Mijn hart ligt in de slachterij'**

In de rubriek Ruggespraak van het maandblad *Onze Taal* zijn veel voorbeelden te vinden van taaluitingen waar wat bijzonders mee is.

We zullen nu de verschillende niveaus van de taal wat uitgebreider bespreken en steeds nagaan welke regels en bijzonderheden op elk niveau te ontdekken vallen. We zullen ons bij de beschrijving beperken tot die verschijnselen die ook op de een of andere manier op de basisschool aan de orde komen. Zo krijg je een overzicht van de leerstof die onder het domein taalbeschouwing valt en tegelijk ook een begrippenkader om het reflecteren op taal voor jezelf wat gemakkelijker te maken. Kinderen hoeven niet alle begrippen te kennen die in de volgende paragrafen behandeld worden, maar de taalverschijnselen die daar aan de orde komen zijn wel de ingrediënten van taalbeschouwing op de basisschool.

■ ■ ■ 1.1.1 Het fonologisch niveau

Fonologisch niveau

Morfologisch niveau

Syntactisch niveau

Semantisch niveau

Pragmatisch niveau

Orthografisch niveau

Als we de taal op het fonologisch niveau bekijken, dan letten we op de klankaspecten. Je moet dan denken aan zaken als uitspraak, de regels voor de volgorde van spraakklanken, de intonatie of het woordaccent. De kleinste elementen van een taal zijn de spraakklanken. Elke taal heeft zijn eigen bijzondere spraakklanken. In het Nederlands komt de /ai/ uit het Engels *bike* niet voor, net als de eerste klank van het Franse woord *garçon*. De klankencombinatie /sch/ (in bijvoorbeeld *Scheveningen*) is weer typisch voor het Nederlandse klanksysteem. Veel buitenlanders hebben er dan ook de grootste moeite mee om de *sch* goed uit te spreken. Dat komt omdat het klanksysteem van je eigen taal bepalend is voor de manier waarop je andere talen waarneemt. Als een baby begint met brabbelen, dan kan hij alle klanken uit elke willekeurige taal nabootsen. Al vrij snel zie je dat een kind zich aanpast aan de taal van zijn omgeving. Ben je eenmaal gewend om een spraakklank op een bepaalde manier te vormen, dan is het heel moeilijk om dat weer af te leren. Daarom kun je ook aan de uitspraak van mensen vaak horen uit welke streek ze komen.

Het articuleren van spraakklanken verloopt bij vrijwel iedereen automatisch. En dat is maar goed ook, want als je bij elke spraakklank heel bewust bezig moest zijn met de articulatie, dan zou de communicatie tussen mensen erg moeizaam verlopen. Toch is het produceren van één enkele spraakklank een heel ingewikkeld proces, waarbij allerlei signalen van de hersenen naar je mond en tong gestuurd worden en waarbij heel wat verschillende spiertjes ingeschakeld worden. Dat word je je pas bewust als je bijvoorbeeld een woord uit een vreemde taal als het Arabisch moet nazeggen. In figuur 1.2 vind je meer informatie over de manier waarop de Nederlandse spraakklanken worden gevormd. In het schema kun je zien dat bepaalde spraakklanken vrijwel op dezelfde manier gevormd worden. De /b/ en /p/ verschillen alleen van elkaar in het al of niet trillen van de stembanden. De /i/ en de /ie/ worden op vrijwel dezelfde plaats in de mond gevormd. Het is dus moeilijk om dergelijke spraakklanken van elkaar te onderscheiden.

Figuur 1.2 **Overzicht van de Nederlandse spraakklanken**

De vorming van Nederlandse spraakklanken

We kennen in het Nederlands drie typen spraakklanken:

- klinkers of vocalen,
- medeklinkers of consonanten,
- tweeklanken of diftongen.

Bij *klinkers* stroomt de lucht onbelemmerd door de mond naar buiten en trillen de stembanden.

Bij *medeklinkers* kan de luchtstroom niet onbelemmerd naar buiten stromen, omdat je bijvoorbeeld je lippen wat dichtert op elkaar houdt, zoals bij de /s/. Of je laat de lucht door je neus naar buiten stromen, zoals bij de /n/. Of je houdt je lippen gesloten en perst de lucht naar buiten. Dat is bijvoorbeeld heel duidelijk bij de /p/. Bij sommige medeklinkers trillen de stembanden wel, bij andere niet.

Tweeklanken zijn twee klinkers die in elkaar overvloeien: /ei/, /au/ en /ui/. (Ook de /aai/, /ooi/, /oei/, /eeuw/, /ieuw/ en /uw/ worden wel als tweeklanken beschouwd.)

Klinkers

		plaats waar de klinker gearticuleerd wordt		
		voor	centraal	achter
Positie van de tong	hoog	i ie uu		oe
	midden	ee e eu	u	oo o
	laag			aa a

Medeklinkers

		de plaats waar de medeklinker gearticuleerd wordt					
		met beide lippen	boven-tanden tegen onderlip	tong tegen boven-tanden	tong tegen harde gehemelte	tong tegen zachte gehemelte	vernauwing stembanden
soort	Plofklanken stemhebbend stemloos	b p		d t		q(goal) k	
	Sisklanken stemhebbend stemloos		v f	z s		g ch	
	Neusklinken stemhebbend	m		n		ng	
	Rest stemhebbend stemloos		w	r, l	j		h

In Nederlandse woorden kun je niet zo maar willekeurig spraakklanken aan elkaar rijgen. Er zijn bepaalde regels voor de volgorde van de spraakklanken. Aan het begin van een woord kunnen we bijvoorbeeld wel de klankencombinaties /spr/ of /str/ vormen, maar niet /mn/ of /prz/. In andere talen komen de combinaties /mn/ en /prl/ wel voor en ze komen soms als leenwoorden in de Nederlandse woordenschat terecht. Zo vind je in de *Woordenlijst Nederlandse taal*, het bekende 'Groene Boekje', bijvoorbeeld de woorden *mnemotechniek* en *Przewalskipaard*.

Marten Toonder *Barlemanje*

't Was grol en gloei
En slomig broei
In lure slore, stirren.
Het was sar stomig in mijn krol,
Daar stonk een kwalm van schit en brol
Er sloomden glome knirren

Ik trok geen moen
En zoog geen droen,
'k Was grollig, daar mijn kleddel
De vale walm had ingewigd
En norstig drielde naar de schicht,
Die wijlde in de peddel.

Nu dralleboort
Een vuurgaljoort
En knaspert door de klijven.
't Is of er stolen glomen gaan
En moenen in de krolle slaan
En stoffe stekkels stijven.

Nu gaar ik kwas
En werp ik stras,
Nu is de moen gevangen.
Ik trek een gloederige sproet,
(Als kwalmerige peddel doet)
En droel dralt door de prangen.

Dit nonsensgedicht van Marten Toonder zul je als een Nederlands gedicht herkennen, omdat het voldoet aan de regels voor de volgorde van de spraakklanken.

In het Nederlands komt het zelden voor dat er meer dan drie medeklinkers na elkaar uitgesproken worden. Alleen in samengestelde woorden als *angstschreeuw* krijg je een opeenhoping van medeklinkers. Het woord *angstschreeuw* wordt ook anders uitgesproken dan de losse woorden *angst* en *schreeuw*. Je zegt zoiets als /angschreeuw/, waarbij de /st/ van *angst* eigenlijk volledig wegvalt. Als spraakklanken na elkaar uitgesproken worden, kunnen ze elkaar beïnvloeden. We noemen dat verschijnsel *assimilatie*. Die invloed kan zelfs zo ver gaan dat sommige spraakklanken helemaal wegvallen. Het woord *nestje* spreek je uit als /nesju/ en *postzegel* als /poseegul/. Andere voorbeelden van assimilatie vind je in het woord *inpakken* waar de /n/ onder invloed van de /p/ uitgesproken wordt als een /m/ of in *asbak*, dat uitgesproken wordt als /azbak/.

Assimilatie

Assimilatie is een normaal verschijnsel in de taal. Als je het woord *kistje* gewoon uitspreekt, zonder er bij na te denken, zeg je /kisju/. Als je de *t* wel uitspreekt laat je je te veel leiden door de spelling van het woord. We noemen dat ook wel *spellinguitspraak*.

Spellinguitspraak

Assimilatie is vaak verantwoordelijk voor veel spellingfouten. Kinderen zijn gauw geneigd om bij het schrijven van woorden op hun gehoor af te gaan en dan gaat het dus mis bij woorden als *aanbod* of *postkantoor*.

Tongval

Een andere bijzonderheid op het fonologisch niveau is de *tongval*. De articulatie van spraakklanken verschilt van persoon tot persoon. Je kunt dat met bepaalde apparatuur heel precies vaststellen. Voor een gewone taalgebruiker zijn die verschillen vaak niet eens waarneembaar. Dat is wel het geval met de tongval van iemand. We spreken van een

tongval als iemand een bepaalde regionaal gekleurde uitspraak heeft. Iemand die een zachte g articuleert, komt waarschijnlijk van beneden de grote rivieren of heeft op z'n minst ouders die daar vandaan komen. Die regionale verschillen in uitspraak zijn ook weer niet zo groot dat je er heel andere woorden door krijgt. Het maakt niet uit of iemand *been* uitsprekt met een dikke of een dunne /ee/, het wordt er geen ander woord van. Binnen de taalkunde hanteert men daarom in plaats van de term spraakklank liever het begrip *foneem*. We spreken van twee verschillende fonemen als twee spraakklanken ook verschil in betekenis teweeg brengen. In *been* en *beer* hoor je twee verschillende ee-klanken, maar het is één foneem. De /n/ en de /r/ zijn wel twee verschillende fonemen, want die zorgen in deze woorden voor het verschil in betekenis.

Foneem

Normaal hebben spraakklanken geen betekenis, alleen woorden en zinnen betekenen iets. Maar in bepaalde situaties kan de manier waarop woorden en zinnen worden uitgesproken juist heel bepalend zijn voor de betekenis. Dat is bijvoorbeeld het geval met de klemtoon of het *woordaccent*. In woorden worden bepaalde klankstukken met meer nadruk uitgesproken. In *lopen* valt de accent op het eerste gedeelte van het woord. In bepaalde woorden is de klemtoon bepalend voor de betekenis, bijvoorbeeld bij *kantelen* of *negeren*.

Woordaccent

Iets dergelijks doet zich voor bij het *zinsaccent*. Als je in een zin de nadruk legt op een woord, dan geeft dat een bepaalde betekenisnuancing. Probeer de volgende zin maar eens op vijf verschillende manieren uit te spreken, waarbij je de nadruk steeds legt op een ander woord:

Zinsaccent

Ik kan morgen niet zwemmen.

Als je bijvoorbeeld de nadruk legt op het woordje *kan*, dan wil je daarmee aangeven dat je wel graag wilt gaan zwemmen, maar door bijzondere omstandigheden verhinderd bent.

Zinsmelodie

Verwant aan het zinsaccent is de *zinsmelodie*. Dat is intonatie waarmee een zin wordt uitgesproken. Ook de intonatie is weer bepalend voor de betekenis van een zin. De zin *Dat is een leuke jongen* kun je op zo'n manier uitspreken dat je juist het tegenovergestelde bedoelt. Dat is een vorm van *ironie* of sarcasme. Vaak is de betekenis van de zinsmelodie veel krachtiger dan de letterlijke betekenis van een zin. Als je op een bepaalde toon vraagt *Kun je de koffiemelk even aangeven?* en je krijgt als antwoord *Wat ben jij chagrijnig, zeg*, dan is duidelijk dat er gereageerd wordt op de betekenis van de zinsmelodie en niet op de letterlijke betekenis.

Ironie

Een ander klankverschijnsel dat ook een bepaalde betekenis heeft is rijm. In de zin *Zijn zeven zonen zongen zachtjes zoete zeemansliedjes* krijg je een speels effect doordat alle woorden met dezelfde klank beginnen. We noemen dat verschijnsel *alliteratie* of beginrijm. Bij eindrijm werkt het net zo. Het zijn betekenisnuances die natuurlijk niet zo'n sterke communicatieve waarde hebben, maar meer liggen op het vlak van de expressieve functie van taal.

Alliteratie

Woorden kunnen op elkaar rijmen: niets rijmt op fiets en rijm rijmt op slijm.

Soms vind je binnen één woord ook rijm: hakketakken, rikketik, holderdebolder.

We noemen zulke woorden rijmwoorden.

1 Welke rijmwoorden kun je ervan maken?

spek	jokke	haai	slomp	snoeze	bessen
ram	kakker	lak	bam	romp	haas
baai	klesse	paas	nek	brok	poes

jokkebrok

.....

.....

.....

.....

Twee besjes aan een struik in Lisse,
die zaten maar te kissebissen,
te klessebessen en te bomen,
zonder van hun plaats te komen.

Gister zijn ze erg geschrokken,
want hun gesprek begon te stokken.

Ze begonnen vlug van schrik te hakketakken,
en konden toen hun biezen pakken.

Een oefening uit Taalmeesters 5 Wonderwoorden voor taaltovenaars, waar de klankwerking centraal staat.

1.1.2 Het morfologisch niveau

Fonologisch niveau

Morfologisch niveau

Syntactisch niveau

Semantisch niveau

Pragmatisch niveau

Orthografisch niveau

We hebben in de vorige paragraaf de kleinste elementen van een taal besproken: de spraakklanken of fonemen. Losse spraakklanken hebben geen betekenis, alleen op zinsniveau krijgen bepaalde klankverschijnselen betekenis, bijvoorbeeld als iemand door de zinsmelodie te kennen geeft dat hij boos is. Anders ligt het met woorden. Een woord heeft altijd een betekenis. Toch kun je niet zeggen dat woorden de kleinste betekenisdragende elementen van een taal zijn. Kijk maar eens naar de volgende woorden:

paarden
melig
huisje
kleinste

Al deze woorden bestaan uit twee delen. *Paarden* is opgebouwd uit de elementen *paard* en *-en*. Het element *paard* verwijst naar een bepaald dier en *-en* geeft aan dat je er meer dan één hebt. Er zijn dus elementen

in een taal die wel een duidelijke betekenis hebben, maar die je geen woord kunt noemen. De elementen *-en*, *-je*, *-ig* en *-ste* kom je niet als woord tegen (we kennen natuurlijk wel de woordjes *en* en *je*, maar die hebben een heel andere betekenis dan *-en* en *-je* in *paarden* en *huisje*). Er zijn dus nog kleinere elementen in een taal dan woorden. We noemen ze morfemen.

Morfeem	Een <i>morfeem</i> is het kleinste betekenisdragende element van een taal. Er zijn twee soorten morfemen. We kennen morfemen die als los woord kunnen voorkomen, zoals <i>paard</i> , <i>huis</i> , <i>meel</i> en <i>klein</i> , de zogenaamde <i>vrije morfemen</i> . Daarnaast zijn er morfemen die je niet als woord kunt gebruiken, maar die altijd gekoppeld zijn aan een ander woord, zoals <i>-ig</i> of <i>-heid</i> . We noemen ze <i>gebonden morfemen</i> . Als ze vooraan in een woord voorkomen (bijvoorbeeld <i>be-</i> of <i>ver-</i>), dan noemen we ze <i>voorvoegsels</i> . Gebonden morfemen kunnen ook achteraan in een woord voorkomen, in dat geval spreken we van <i>achtervoegsels</i> .
Vrije morfemen	
Gebonden morfemen	
Voorvoegsel	
Achtervoegsel	Nu hebben veel gebonden morfemen niet een duidelijke betekenis. Je kunt niet precies omschrijven wat <i>-heid</i> in <i>waarheid</i> betekent. Het gebonden morfeem geeft niet veel meer aan dan dat je met een zelfstandig naamwoord te maken hebt. Zo geeft de <i>-t</i> in <i>fietst</i> alleen aan dat het om de tegenwoordige tijd gaat en dat het onderwerp jij of hij is.

Op het morfologisch niveau van een taal kunnen we nagaan hoe woorden in elkaar zitten. Dat kan behoorlijk ingewikkeld zijn:

sinterklaasliedjesrepertoire
ziektekostenverzekeringsmaatschappij

Uit deze voorbeelden blijkt al wel dat je in het Nederlands nieuwe woorden kunt maken door een aantal morfemen achter elkaar te zetten. Dat kan overigens niet onbegrensd. Als je meer dan vier morfemen aan elkaar voegt, wordt het al erg lastig om een woord te begrijpen. Wat is bijvoorbeeld een *soldatententententoonstellingsbezoeker*? Het betekenisdragende element van zo'n samengesteld woord bevindt zich altijd aan het eind. Een *soldatententententoonstellingsbezoeker* is dus een bezoeker en geen tent of soldaat of tentoonstelling. Maar het blijft lastig om in zo'n lang woord precies de betekenisrelaties tussen de afzonderlijke morfemen aan te geven.

Laten we nog eens wat preciezer bekijken welke regels en principes er zijn voor het combineren van morfemen tot Nederlandse woorden. We kennen drie typen woordvormingsregels:

- samenstelling,
- afleiding,
- verbuiging en vervoeging.

Samenstelling	We spreken van <i>samenstelling</i> als twee vrije morfemen worden samengevoegd tot één woord. Zo kun je <i>kampeervan</i> en <i>auto</i> combineren tot één woord: <i>kampeervanauto</i> . Bij sommige samenstellingen wordt er nog een overgangsklank toegevoegd (bijvoorbeeld <i>dorpshuis</i>) maar die heeft alleen de functie de uitspraak van het woord wat gemakkelijker te laten verlopen.
Afleiding	Bij een <i>afleiding</i> wordt een gebonden morfeem (een voorvoegsel of achtervoegsel) toegevoegd aan een vrij morfeem, zodat er een nieuw woord ontstaat. Voeg je <i>-ig</i> toe aan <i>nat</i> , dan krijg je <i>nattig</i> , <i>weiger</i> en <i>-ing</i> wordt <i>weigering</i> .

- b** Een onbewoond eiland is een eiland waarop geen mensen wonen. *On* betekent eigenlijk *niet* en komt voor het andere woord te staan. *Onbewoond* is dus *niet* bewoond. **Schrijf de betekenis op van onwetend.** Er zijn nog meer woordstukjes die voor een woord gezet kunnen worden:
- be + sturen = besturen
 ver + drinken = verdrinken
 wan + hopen = wanhopen
 De woordstukjes kunnen er ook achter staan:
 wreed + aard = wreedaard
 eigen + aardig = eigenaardig

Schrijf bij ieder woord een woordstukje.

Je kunt kiezen uit: on-, be-, ge-, -achtig, -aard en -ing.

..... + stormen =	woon + = + kruid =
..... + dier =	lui + =	huichel + =
..... + doe =	verkoop + =	werk + =
vorm + = + roeren =	laf + =
snoed + = + ding =	gierig + =
leugen + = + hang = + zeur =
..... + juich =	storm + = + wonen =
..... + spreken =	ontmoet + = + weer =

Een les uit Taaltijd 6a over voor- en achtervoegsels

Verbuiging

Bij *verbuiging* is er ook sprake van het samenvoegen van een vrij morfeem en een gebonden morfeem, maar er ontstaat niet een geheel nieuw woord. Naast *groot* kennen we de verbogen vorm *grote*, maar het gaat om het zelfde woord. In het woordenboek zul je ook maar één vorm van het woord *groot* aantreffen. We kennen de volgende vormen van verbuiging:

- meervoud, bijvoorbeeld: *beesten, anjers*;
- verkleinwoord, bijvoorbeeld: *huisje, boompje, beestje, woninkje, weggetje*;
- vergelijking, bijvoorbeeld: *kleiner, kleinst*;
- buigings-s, bijvoorbeeld: *(iets) leuks*;
- buigings-e, bijvoorbeeld: *mooie*.

Vervoeging

Voor de verbuiging van werkwoorden hebben we een speciale naam: *vervoeging*. Dat kan door *-t, -en, -te, -ten, -de* of *-den* aan de grondvorm van een werkwoord toe te voegen.

Binnen één woord kun je zowel de principes van samenstelling als die van afleiding tegenkomen. Het woord *groenvoorziening* is een samenstelling van *groen* en *voorziening*. Maar het woord *voorziening* is op zich weer opgebouwd uit de vrije morfemen *voor* en *zien* en het gebonden morfeem *-ing*. In dit woord worden de principes van samenstelling en afleiding dus gelijktijdig toegepast.

Kinderen maken zich tijdens hun taalontwikkeling al vrij snel de woordvormingsregels eigen. Dat blijkt uit voorbeelden als *stemmendoos* voor *telefoon* en *timmer* voor *hamer*. Dat zijn woorden die kinderen nooit eerder gehoord hebben, maar die ze zelf geconstrueerd hebben op grond van de principes van samenstelling en afleiding.

Woordenkraam

Sommige Nederlandse woorden kun je op twee manieren in morfemen verdelen. Heel bekend is het woord *bom-melding* dat vaak gelezen wordt als *bommel-ding*.

Een ander voorbeeld is *pijplasser*. Je kunt hiermee een bepaald beroep aanduiden en dan verdeel je het in de morfemen *pijp* en *lasser*. Heb je een incontinentie monnik op het oog, dan wordt het *pij-plasser*.

Andere voorbeelden:

kastomaatje, versnellingspook, kassalade, levenslang, bedonderstel, betovergrootvader, reservering, valkuil, borduurwerk, pilslikker, dijkkramp, balkanker, rotstelling, minimaal, rijstrook, contrastrijker, pijpetuitje, damp laag, lokaal, zeepieren.

■ ■ ■ 1.1.3 Het syntactisch niveau

Fonologisch niveau

Morfologisch niveau

Syntactisch niveau

Semantisch niveau

Pragmatisch niveau

Orthografisch niveau

In een taal worden morfemen nooit los gebruikt, maar altijd in zinsverband. Er zijn natuurlijk heel veel zinnen van één woord, maar die hebben toch altijd de status van een zin. Taaluitingen als *Pilsje?*, *Vangen!* en *Hier!* hebben dezelfde communicatieve waarde als een zin en fungeren als vraag, mededeling of bevel. Als we het hebben over een zin, dan bedoelen we altijd een taaluiting die de functie heeft van een mededeling, vraag of bevel. De lengte van een zin kan sterk variëren, maar er is altijd sprake van een op zichzelf staand geheel. Je kunt een zin isoleren en de relaties tussen de woorden beschrijven.

Een zin is niet zo maar een aaneenrijging van woorden. Er zijn bepaalde regels voor de manier waarop je woorden kunt combineren. *Lapjeskatten tante zeven Suzanna heeft* is geen zin, ook al begrijp je misschien wel wat er bedoeld wordt. Zet je de woorden in een andere volgorde dan levert dat wel een goede zin op:

Tante Suzanna heeft zeven lapjeskatten.

Heeft tante Suzanna zeven lapjeskatten?

Zeven lapjeskatten heeft tante Suzanna.

De regels voor de combinatiemogelijkheden van woorden in een zin, noemen we grammaticale of syntactische regels. Op het syntactisch niveau van de taal beschrijven we dus de regels voor het combineren van woorden.

Een kind van een jaar of zes, dat het Nederlands als moedertaal heeft, kent vrijwel alle grammaticale regels van het Nederlands. Als je exact wilt beschrijven welke regels dat zijn, dan wordt het problematisch. Dat lukt je niet zonder speciale termen of grammaticale begrippen en dan nog blijft het een lastige zaak. Je kunt er het nodige over vinden in een grammatica (bijvoorbeeld: Van den Toorn, 1981, Klein & Van den Toorn, 1991 of Geerts, 1997), maar zelfs de dikste grammatica geeft nog geen volledige beschrijving van de regels voor het vormen van zinnen.

Je kunt op verschillende manieren het syntactische niveau van de taal beschrijven. Je kunt letten op:

- woorden,
- woordgroepen,
- zinsdelen,
- zinstypen.

Je kunt bijvoorbeeld nagaan welke soorten woorden er zijn, hoe bepaalde groepen woorden zijn opgebouwd, welke delen er in een zin te onderscheiden zijn en welke zinstypen het Nederlands kent. Ook taalmethoden voor het basisonderwijs besteden hier de nodige aandacht aan. In de grammatica onderscheidt men traditioneel 10 *woordsoorten* (zie figuur 1.3). Die traditie gaat terug op de klassieke oudheid en wordt nog steeds in het onderwijs gebruikt. Binnen een woordsoort zijn ook nog weer allerlei onderscheidingen te maken en er zijn tientallen termen om alle nuances te beschrijven.

Woordsoorten

Figuur 1.3 De tien woordsoorten

Woordsoort	Voorbeeld
zelfstandig naamwoord	scheepvaart, auto, waarheid
bijvoeglijk naamwoord	grote, aardige, abstract
telwoord	drie, duizend, eenentwintigste
werkwoord	integreren, liep, wachtte
lidwoord	de, het, een
voornaamwoord	zijn, die, jullie, welke
bijwoord	bijna, misschien, nu, enigszins
voorzetsel	op, onder, tegen, tot
voegwoord	doordat, of, want, maar
tussenwerpsel	bah, tjonge, nou

De indeling in woordsoorten is gebaseerd op drie verschillende criteria: de vorm van een woord, de betekenis van een woord en de combinatoriemogelijkheden met andere woorden. Soms is het ene criterium belangrijker dan het andere. Zo rekent men op grond van de betekenis de woorden *negenenzestig*, *enkele* en *derde* tot één woordsoort: de telwoorden. Het zijn allemaal woorden die een aantal of een rangorde aanduiden. Woorden als *brandde*, *lacht* en *zwemmen* worden op grond van het feit dat ze op een bepaalde manier van vorm kunnen veranderen tot één woordsoort gerekend: de werkwoorden. De woorden *flinke*, *gedesoriënteerde* en *nat* hebben met elkaar gemeen dat je ze voor een zelfstandig naamwoord kunt plaatsen en daarom worden ze tot de woordsoort bijvoeglijk naamwoord gerekend.

Kennis van woordsoorten is soms handig om kinderen bepaalde spellingproblemen uit te leggen. Met behulp van de term bijvoeglijk naamwoord kun je snel duidelijk maken hoe je *het gestrande schip* schrijft. Als je ziet dat in *jouw boek* het woordje *jouw* een bezittelijk voornaamwoord is, weet je dat je daar een w moet schrijven.

Woordgroepen

Een tweede manier om de taal op het syntactisch niveau te beschrijven is kijken naar de relaties tussen woorden. Dan valt bijvoorbeeld op dat bepaalde groepen woorden een eenheid vormen, zoals in *een krat bier* of *erg hoge*. Deze *woordgroepen* vormen hier een zekere eenheid, zowel qua vorm als qua betekenis. Een bepaald woord is de kern en daar kunnen andere woorden voor of achter geplaatst worden. Soms is onduidelijk wat de kern van een woordgroep is. Moet je nu zeggen *Een aantal mensen heeft afgezegd* of *Een aantal mensen hebben afgezegd*? Dat hangt er vanaf wat je als de kern van de woordgroep *een aantal mensen* ziet. Gaat het je om *een aantal* en voeg je het woordje *mensen* toe als specificatie of gaat het je om *mensen* en beschouw je *een aantal* als een vage aanduiding van de hoeveelheid. Voor het taalgevoel van de meeste mensen is de laatste interpretatie de juiste, want in het spontane taalgebruik hoor je in deze zinsconstructie het meest het woordje *hebben*. In taalmethoden voor het basisonderwijs is er heel weinig aandacht voor de opbouw van woordgroepen. Toch is het voor het begrijpen van ingewikkelde woordgroepen zoals *dat kleine venijnige keffertje van hiernaast* handig als kinderen inzien dat het zelfstandig naamwoord *keffertje* de kern van de woordgroep is.

Zinsdelen

Een derde manier om de taal op het syntactisch niveau te beschrijven is te kijken naar de relaties tussen de *zinsdelen*. In de zin

Een hele tijd na het sluitingsuur kocht hij in de supermarkt een krat bier.

kun je 5 zinsdelen onderscheiden:

Een hele tijd na het sluitingsuur / kocht / hij / in de supermarkt / een krat bier.

Dat het hier gaat om vijf zinsdelen, min of meer zelfstandige gehelen binnen een zin, valt gemakkelijk te zien als je bepaalde langere stukken vervangt door één woord, bijvoorbeeld:

Toen / kocht / hij / daar / dat.

Binnen deze zin heeft elk zinsdeel een bepaalde functie. Het belangrijkste zinsdeel is *hij*, daar gaat het over, de rest van de zin doet daar een mededeling over. Het zinsdeel *hij* heeft de functie van onderwerp. Zo heeft het zinsdeel *toen* de functie dat het de tijd aangeeft, *daar* zegt iets over de plaats en zo kun je van elk zinsdeel de functie aangeven. Nu blijkt het aantal functies dat een zinsdeel kan vervullen beperkt te zijn. In figuur 1.4 vind je een overzicht van de verschillende zinsdelen. Methoden voor het basisonderwijs beperken zich meestal tot het onderwerp, het gezegde, het lijdend voorwerp, het meewerkend voorwerp en de bijwoordelijke bepaling.

Soms komt het voor dat één zinsdeel twee verschillende functies heeft. Probeer maar eens het onderwerp in de volgende zin aan te wijzen:

Wie heeft de president vermoord?

Het zinsdeel *wie* kan verschillende functies hebben. Dat wordt duidelijk als we de zin in een context plaatsen:

Figuur 1.4 **Overzicht van de verschillende functies van zinsdelen**

Functie	Voorbeeld
onderwerp	Mijn nichtje heeft een baan bij Artsen zonder Grenzen.
gezegde	Ik heb lekker gegeten .
lijdend voorwerp	Mijn moeder heeft een nieuwe auto gekocht.
meewerkend voorwerp	Pieter gaf opa een nieuwe pijp voor z'n verjaardag.
voorzetselvoorwerp	Wie hield er geen rekening met een nederlaag .
bijwoordelijke bepaling	Gisteren hoosde het van de regen.
bepaling van gesteldheid	Totaal uitgeput kwam de renner over de finish.

De president heeft eigenhandig z'n schoonzoon vermoord.
Wie heeft de president vermoord?

Of:

Harry heeft gisteren de president vermoord.
Wie heeft de president vermoord?

Het zinsdeel *wie* kan dus zowel onderwerp als lijdend voorwerp zijn en in dit geval maakt dat nogal wat uit. Ook hier geldt dat in het gewone taalverkeer deze dubbelzinnigheid weinig problemen oplevert. Je begrijpt uit de context wel wat er bedoeld wordt. Je kunt het verschil in functie duidelijk maken door een bepaald zinsdeel te beklemtonen. Soms kun je ook door middel van interpunctie het verschil duidelijk maken:

'Onze trainer', verklaarde de manager, 'is een egotripper.'
Onze trainer verklaarde: 'De manager is een egotripper.'

Ook het ontleden van zinnen in zinsdelen kan een hulpmiddel zijn voor verbetering van de schriftelijke taalvaardigheid. Voor de werkwoordspelling is bijvoorbeeld kennis van de term onderwerp noodzakelijk.

Een laatste manier om de taal op het syntactische niveau te beschrijven is door te letten op de zin als geheel. Je kunt dan onderzoeken welke *zinstypen* er zijn. Wat dat betreft zijn er verschillende onderscheidingen mogelijk. Een eerste onderscheid is dat in:

- mededelende zin, bijvoorbeeld: *Een vrachtwagen blokkeerde de oprit.*
- vragende zin bijvoorbeeld: *Kom je morgen ook op mijn feestje?*
- gebiedende zin, bijvoorbeeld: *Geef dat mes hier!*

Je ziet dat er bij deze zinnen ook verschil is in de vorm en wel de manier waarop de zinsdelen gerangschikt staan. Bij de mededelende zin staat het onderwerp vooraan, daarna volgt de persoonsvorm. Bij een vragende zin is het net andersom en in een gebiedende zin ontbreekt het onderwerp. Maar in de praktijk gaat dat lang niet altijd op. Een bevel heeft bijvoorbeeld heel vaak de vorm van een vragende zin of een mededelende zin:

Zinstypen

Wil je even hier komen!
 Jij blijft om vier uur nog even na.

Het is dus zinvoller om het onderscheid in mededelende, vragende en gebiedende zinnen te betrekken op de functie van de zin in het alledaagse taalverkeer.

Wat de vorm van de zin betreft kunnen we wel een onderscheid maken in:

- actieve of bedrijvende zinnen;
- passieve of lijdende zinnen.

5 ● Het gezegde op de radio

Op de actualiteitenzender Radio 1 wordt heel veel gezegd.

Zoek het gezegde in de tien zinnen. Het gezegde kan bestaan uit: persoonsvorm + voltooid deelwoord, of uit persoonsvorm + hele werkwoord. Schrijf de gezegdes in twee kolommen op.

TIP	Doe het zo:	
	<i>gezegde</i>	
	<i>persoonsvorm + deelwoord</i>	<i>persoonsvorm + hele werkwoord</i>

Zinsontleding in de methode Taaljournaal

Actieve zin

In een *actieve zin* valt de handelende persoon, degene die de actie onderneemt, altijd samen met het onderwerp:

Twintigduizend uitzinnige supporters bezochten de wedstrijd.

Passieve zin

In een *passieve zin* wordt de handelende persoon niet genoemd in het onderwerp, maar in een bepaling die met 'door' begint:

De wedstrijd werd bezocht door twintigduizend uitzinnige supporters.

Die door-bepaling kun je overigens ook weglaten:

De wedstrijd werd goed bezocht.
 Ons huis is verkocht.

Een passieve zin kun je altijd omzetten in een actieve zin:

De wedstrijd werd door Leo bekeken.
Leo bekeek de wedstrijd.

In je taalgebruik hanteer je vaak de lijdende vorm als je niet precies weet wie de handelende persoon is of als je dat liever wilt verzwijgen. Ook kun je met behulp van de lijdende vorm een zekere afstandelijkheid creëren.

Directe rede

Een ander onderscheid dat ook te maken heeft met de vorm van zinnen is dat tussen de directe rede en de indirecte rede. Het verschil heeft te maken met de manier waarop je iemands woorden weergeeft. Je kunt dat doen door die woorden letterlijk te citeren en in dat geval spreken we van de *directe rede*. In het schriftelijk taalgebruik wordt de directe rede altijd tussen aanhalingstekens gezet. Bijvoorbeeld:

Hij zei: 'Het sneeuwt buiten.'

Indirecte rede

In gesproken taal kun je met behulp van de intonatie en een korte pauze weergeven dat je iemand letterlijk citeert. Je kunt iemands woorden ook weergeven door ze wat meer te omschrijven. We noemen dat de *indirecte rede*. Vaak ben je geneigd om bij de directe rede consequent dezelfde tijd in de zin te gebruiken:

Hij zei dat het buiten sneeuwde.

In feite gaat het bij de directe en de indirecte rede om twee verschijningsvormen van één zin. Als je de beide voorbeeldzinnen hierboven zou ontleden, dan zie je dat beide zinnen dezelfde structuur hebben: onderwerp – gezegde – lijdend voorwerp.

Het hanteren van de directe en de indirecte rede maakt onderdeel uit van de stijl van schrijven. Het omzetten van de directe rede in de indirecte rede is voor basisschoolkinderen niet het meest problematisch. Lastiger is het correct plaatsen van de leestekens in zinnen met de directe rede.

Op het syntactische niveau kunnen we ook aandacht besteden aan allerlei merkwaardige zinnen. Probeer maar eens te ontdekken wat er voor bijzonder is met de volgende zinnen aan de hand is.

- (1) Anna sust Suzanna.
- (2) Het goed is beter in Best.
- (3) Doch Bep, flink sexy qua vorm, zwijgt.

Als je de eerste zin van achteren naar voren leest, staat er precies hetzelfde. In de tweede zin zijn de trappen van vergelijking verwerkt en de derde zin is een zogenaamde pangramzin, een zin waarin alle letters van het alfabet zijn opgenomen. Zo zijn er heel wat curieuze taalverschijnselen en vrijwel alle taalgebruikers vinden het leuk en interessant om op zo'n manier naar taal te kijken.

Zoeven wat zinnen voorbij de les

Een zin die twee betekenissen heeft, is een 'homozin'.
Wie heeft de president vermoord? is een voorbeeld van zo'n homozin. Er zijn ook zinnen die qua letters gelijk zijn, maar waar de spaties anders liggen.
Bijvoorbeeld:

Je pa stopt weer, oversteken dus.
Je past op twee rovers, teken dus.

Basisschoolkinderen kun je met wat eenvoudiger homozinnen laten stoeien:

Bij de volgende afslag kun je de autoweg nemen.
We krijgen bij het avondeten een ratjetoe.
Ik zal dat haarfijn uitleggen.
Wij wachten jullie inspanning af.
Ik heb je broodnodig.
Zo'n stuk kun je bestrijden.
Maak jij dat meubelstuk?
Ik denk dat deze dames wel echtgenoten hebben.
Als ik vertrek, ga jij dan met me mee?
Goedkoper vind je nergens.

■ ■ ■ 1.1.4 Het semantisch niveau

Fonologisch niveau
Morfologisch niveau
Syntactisch niveau
Semantisch niveau
Pragmatisch niveau
Orthografisch niveau

We hebben in de vorige paragrafen gezien dat taal is opgebouwd uit verschillende elementen: fonemen, morfemen en zinnen. Al die elementen kun je met elkaar combineren: van fonemen kun je morfemen of woorden maken en woorden kun je weer aaneen rijgen tot zinnen. Omdat het steeds om elementen van een andere orde ging, spraken we over verschillende niveaus in de taal. Nu hebben we in paragraaf 1.1 nog drie niveaus in de taal onderscheiden: het semantisch niveau, het pragmatisch niveau en het orthografisch niveau. Bij deze niveaus gaat het niet om bouwstenen van de taal, maar let je op aspecten die wat algemener van aard zijn en de verschillende bouwstenen overstijgen: de betekenis, het gebruik en de schriftelijke weergave van taal.

Op het semantisch niveau kijken we naar de betekenis van taal. We hebben al gezien dat betekenis op verschillende manieren totstandkomt. Niet alleen woorden hebben betekenis, maar ook de intonatie of de manier waarop woorden met elkaar gecombineerd worden, dragen bij aan de betekenis van taal.

De betekenis van een woord is in feite iets abstracts. Taal verwijst niet altijd naar de concrete werkelijkheid. Je kunt met woorden ook betekenis creëren, zonder te verwijzen naar de werkelijkheid. Dat is bijvoorbeeld het geval in de volgende zin:

De lila olifant hinnikte veelbetekenend naar de protesterende pannenkoek.

Het is natuurlijk volstrekt niet realistisch wat hier staat, maar je kunt je er wel wat bij voorstellen. Dat is het leuke van taal. Je kunt met woorden dingen bedenken die niemand anders heeft bedacht.

Het is niet altijd even gemakkelijk de betekenis van woorden aan anderen duidelijk maken. Sommige woorden hebben een duidelijke beteke-

nis. Je kunt iets aanwijzen, een omschrijving geven of de functie van een bepaald voorwerp duidelijk maken. Maar bij woorden als *van*, *de*, *er*, *want* en *iets* lukt dat niet. Het zijn woorden die niet echt een concrete betekenis hebben of verwijzen naar iets uit de werkelijkheid. Ze hebben meer de functie om relaties tussen andere woorden aan te geven. We maken daarom ook wel een onderscheid tussen de lexicale betekenis en de grammaticale betekenis van een woord. De *lexicale betekenis* is te vinden in het woordenboek of het lexicon en wordt vaak duidelijk gemaakt met omschrijvingen, kenmerken of eigenschappen. Een woord heeft ook een *grammaticale betekenis* en daarmee bedoelen we de functie die een woord in een zin heeft. Woorden als *van*, *de*, *er*, *want* en *iets* hebben voornamelijk een grammaticale betekenis. Het zijn meer woorden die relaties aangeven. Je vindt ze wel in het woordenboek, maar je zult er geen duidelijk omschreven betekenis aantreffen.

Lexicale betekenis

Grammaticale betekenis

De lexicale betekenis van een woord kun je vrij gemakkelijk aan kinderen uitleggen. Als je bijvoorbeeld de betekenis van het woord *antiek* duidelijk wilt maken, dan kan dat op de volgende manieren:

- een voorwerp aanwijzen dat antiek is;
- een plaatje laten zien van een antiek voorwerp;
- een synoniem geven: antiek is ouderwets;
- een tegenstelling geven: antiek is het tegenovergestelde van modern;
- een omschrijving geven: oude en waardevolle kunst- en gebruiksvoorwerpen (meestal gebruikt voor voorwerpen van meer dan 100 jaar oud).

Lastiger wordt het om woorden die vrijwel uitsluitend een grammaticale betekenis hebben uit te leggen. Dat lukt eigenlijk alleen goed door dergelijke woorden in een zin te gebruiken.

Gevoelswaarde

Naast de betekenis van een woord is er ook nog de *gevoelswaarde* van een woord. Daaronder verstaan we de positieve of negatieve lading die een taalgebruiker aan een woord toekent. De woorden *sloerie* en *massamoordenaar* hebben voor de meeste mensen een negatieve lading. Maar de gevoelswaarde kan per taalgebruiker verschillen. Een hondenliefhebber zal aan het woord *pitbullterriër* een positieve gevoelswaarde toekennen, terwijl een postbode bij het horen van het woord de rillingen over de rug lopen.

De betekenis van een woord staat nooit op zichzelf, maar is altijd gekoppeld aan de betekenis van andere woorden. De volgende woordparen staan in een duidelijke betekenisrelatie tot elkaar:

ziek – gezond
fiets – rijwiel
plant – viooltje

Het gaat hier achtereenvolgens om de relaties van tegenstelling, gelijkheid en deel – geheel. We zullen de verschillende betekenisrelaties tussen woorden kort bespreken (zie ook: Verhallen, 1994). Ze worden in de vakliteratuur meestal aangeduid met de volgende vier begrippen:

- antoniemen;
- synoniemen;
- hyponiemen;
- polysemie.

Antoniemen Woorden die een tegengestelde betekenis hebben noemen we wel *antoniemen*. De tegengestelde relatie kan heel verschillend van aard zijn en dat maakt het voor kinderen soms lastig om het tegengestelde woord te vinden. Vergelijk de volgende tegenstellingen maar eens: dood – levend, groot – klein, los – vast, droog – vochtig, broer – zuster, vraag – antwoord (Miller, 1991).

Synoniemen Wanneer twee woorden dezelfde betekenis hebben, noemen we ze *synoniemen*. Nu komt het vrijwel niet voor dat twee woorden exact dezelfde betekenis hebben. *Fiets* en *rijwiel* zijn synoniemen, maar ze zijn beslist niet gelijkwaardig in het gebruik. Het woord *fiets* behoort tot de gewone omgangstaal, terwijl het woord *rijwiel* in ambtelijk en officieel taalgebruik thuishoort.

Eufemismen Een heel bijzonder soort synoniemen zijn *eufemismen*. Dat zijn verzachtende, ver sluierende of minder pijnlijk klinkende woorden. Je komt dat veel tegen in de politiek. Een politicus heeft het niet over *bezuinigen*, maar over *ombuigen*. Maar ook in het gewone taalgebruik komt het veel voor. We hebben het liever over *minder validen* dan over *invaliden* en *transpireren* klinkt vriendelijker dan *zweten*.

woonhuis

▷ zn huis

woonkamer

▷ zn kamer, living, zitkamer

woonplaats

▷ zn adres, nederzetting

woonruimte verschaf

▷ ww huisvesten

woonwagenkamp

▷ zn kamp

woord

zn 1 formulering, *uitdrukking, *uitspraak; 2 *belofte, erewoord, verzekering

woordelijk

▷ bn/bw letterlijk

woorden

▷ zn 1 kwestie; 2 mot

woordenboek

▷ zn lexicon

woordenkeus

▷ zn fraseologie

woordenschat

▷ zn lexicon

woordenstrijd

▷ zn schermutseling

worsteling

▷ zn gevecht

worstje

▷ zn saucijs

wortel

zn 1 *peen; 2 *basis, *oorsprong, *oorzaak

woud

▷ zn bos, jungle

wraak

zn *repesaille, *revanche, *vergelding, wraakneming

wraakgodin

▷ zn furie

wraakneming

▷ zn wraak

wraakzuchtig

▷ bn haatdragend

wrak

▷ bn bouwvallig
zn bouwval, puinhoop

wraken

▷ ww afkeuren, desavoueren

wrakkig

▷ bn gammel

Een fragment uit de Synoniemengids voor het Nederlands

Hyponiemen Woorden waarvan de betekenis ook door een ander woord wordt uitgedrukt noemen we *hyponiemen*. Als je de betekenis van het woord *mango* duidelijk wilt maken, dan ligt het voor de hand om te zeggen: een mango is een soort vrucht. De betekenis van het woord *mango* wordt ook uitgedrukt door het overkoepelende begrip *vrucht*. We noemen *mango* een hyponiem van *vrucht*. Het gaat bij hyponiemen dus altijd om categorieën en subcategorieën.

Polysemie Een vierde betekenisrelatie is die van *polysemie*. Dat is het verschijnsel dat een woord meerdere betekenissen heeft. Het woord *kop* kent onder andere de volgende betekenissen: 1 hoofd van een dier; 2 bovenkant van iets; 3 voorste gedeelte van iets; 4 vetgedrukte regel boven een arti-

Homonymie

kel in een krant. Al deze betekenissen hebben iets met elkaar gemeen: steeds wordt het bovenste of eerste gedeelte van iets aangeduid. De grondbetenis is 'hoofd' en de andere betekenissen zijn daarvan afgeleid. Je zou ook kunnen zeggen dat het woord *kop* een letterlijke en een figuurlijke betekenis heeft. De letterlijke betekenis is 'hoofd'; de andere betekenissen zijn figuurlijk. Nu heeft het woord *kop* nog een andere betekenis die weinig te maken heeft met de betekenissen die hierboven staan genoemd: *kop* in de betekenis van 'kommetje om uit te drinken'. Als er geen relatie is tussen de verschillende betekenissen van een en dezelfde woordvorm spreken we van *homonymie*. *Horde* in de betekenis van 'grote groep mensen' en *horde* in de betekenis van 'hindernis' zijn homoniemen. Het gaat om betekenissen die niet verwant zijn. Bij het woord *kop* is er dus zowel sprake van polysemie als homonymie. In woordenboeken worden homoniemen altijd aangegeven als twee verschillende woorden, terwijl polysemie onder één bepaalde hoofdbetenis wordt behandeld.

Bij het woordenschatonderwijs wordt heel veel gebruikgemaakt van de betekenisrelaties om de betekenis van woorden aan kinderen duidelijk te maken (zie figuur 1.5).

Figuur 1.5 Betekenisrelaties tussen woorden

Betekenisrelatie	Voorbeeld
antoniemen	Verlegen is het tegenovergestelde van brutaal
synoniemen	Gehuwd betekent hetzelfde als getrouwd
hyponiemen	Een banjo is een soort muziekinstrument
polysemie	De hals is het dunste gedeelte van een fles net als de hals ook het dunste gedeelte van een mens is

■ ■ ■ 1.1.5 Het pragmatisch niveau

Fonologisch niveau

Morfologisch niveau

Syntactisch niveau

Semantisch niveau

Pragmatisch niveau

Orthografisch niveau

Tot nu toe hebben we alleen gekeken naar het systeem van de taal. We zijn nagegaan hoe een taal in elkaar zit en hoe betekenis tot stand komt. Maar daarmee hebben we nog niet alles over taal gezegd. Taal is een communicatiemiddel en wordt dus gebruikt in relaties tussen mensen. De manier waarop je iets zegt is daarbij vaak belangrijker dan de inhoud van je boodschap. In paragraaf 1.1.1 over het fonologisch niveau hebben we gezien dat het zinsaccent en de zinsmelodie heel belangrijk zijn voor het effect van een taaluiting. Datzelfde geldt voor de woordkeus. Vergelijk de volgende zinnen maar eens:

Donder op!
Ga weg!
Zou je weg willen gaan?
Het lijkt mij verstandiger maar te vertrekken.

Op deze zinnen is taalkundig weinig aan te merken. Op fonologisch, morfologisch, syntactisch en semantisch niveau voldoen alle zinnen aan de regels. Het gaat in alle gevallen om een aansporing om te vertrekken, maar toch zul je niet elke zin in elke situatie gebruiken. Dat hangt af van je stemming of de gesprekspartner.

Het niveau van de taal waarop we het concrete taalgebruik beschrijven, noemen we het pragmatisch niveau. We hebben dan eigenlijk niet zo zeer meer te maken met taalregels, maar meer met omgangsregels en sociale normen. Op het pragmatisch niveau kunnen we bijvoorbeeld letten op het gebruik van aanspreekvormen, het hanteren van gespreksregels of het uitdrukken van beleefdheid of interesse. Dat zijn voor een belangrijk deel zaken die cultuurbepaald zijn. Zo is het in het Marokkaans niet gebruikelijk na een begroeting tot de kern van de zaak te komen, maar zal men eerst informeren naar elkaars omstandigheden (De Ruiter, 1991).

Het is uiterst lastig om precies te beschrijven welke regels op het pragmatisch niveau gelden. Het onderzoek hiernaar staat nog in de kinderschoenen. We kunnen wel vaststellen dat de verschillen in taalgebruik zich manifesteren op alle andere niveaus van de taal. Het pragmatisch niveau doorkruist dus alle andere niveaus.

Uitspraak

Zo heeft de uitspraak (en dan praten we over het fonologisch niveau) ook betekenis op het pragmatisch niveau van de taal. Iemand kan bijvoorbeeld door het gebruik van de brauw-r aangeven dat hij grappig wil zijn. Ook kan hij indruk willen maken of te kennen geven dat hij tot een bepaalde sociale groep behoort. Het gaat hier natuurlijk om grotendeels onbewuste bedoelingen, maar het zijn wel heel bepalende elementen in de communicatie tussen mensen.

Woordvorming

Iemand die het heeft over *artistiekerig en interessant-willen-doenerig* gebruikt de regels voor de woordvorming op een speciale manier (vergeleijk Kuitenbrouwer, 1987). We praten dan over het morfologisch niveau.

Zinsbouw

Ook de manier waarop je zinnen vormt, wordt bepaald door de situatie waarin je je bevindt. Een leraar zal tegen iemand die hij de klas uitstuurt niet zo gauw de formulering *Donder op* gebruiken, maar zal kiezen voor iets minder geladen woorden. Zo is bekend dat hoger opgeleide mensen over het algemeen langere en ingewikkelder zinnen gebruiken dan lager opgeleide mensen. Ook op het syntactisch niveau zijn er dus verschillen die het concrete taalgebruik bepalen.

Woordkeus

Als je je nieuwe Mercedes 220CDI aanduidt als een *leuk autootje* dan heeft je woordkeus een bepaalde functie. Je wilt bijvoorbeeld aangeven dat een Mercedes eigenlijk niet zoveel voor je betekent en daarmee geef je op een subtiele wijze een indruk van de omvang van je jaarsalaris. Ook op het semantisch niveau speelt de gebruikssituatie dus een belangrijke rol.

Code

Er zijn dus verschillen op alle niveaus van de taal die te maken hebben met de communicatieve situatie. Hierboven hebben we een aantal voorbeelden genoemd. Het ging steeds om incidentele verschijnselen. Het kan ook voorkomen dat er wat meer samenhang in die taalelementen zit. Dan hebben we het over bepaalde taalvormen of taalsoorten. We zullen nog eens wat preciezer bekijken welke aspecten uit de communicatieve situatie bepalend zijn voor die verschillende verschijningsvormen. Dat is in de eerste plaats de code die we gebruiken. De code is het systeem van tekens dat je gebruikt om te communiceren. Binnen de taal zijn er twee codes: de *spreektaal* en de *schrijftaal*. Die twee codes verschillen nogal van elkaar. In geschreven taal worden strenge eisen gesteld aan de zinsbouw en de woordkeus, terwijl in gesproken taal onvolledige zinnen, haperingen en verbeteringen wel geaccepteerd zijn. Dat brengt met zich mee dat de schrijftaal veel formeler van karakter is dan de spreektaal. In het taalbeschouwingsonderwijs staat vooral de schrijftaal centraal. Als er in taalmethoden al aandacht wordt besteed aan de spreektaal, dan zijn leerkrachten heel gauw geneigd dat over te slaan. Dat is op zich wel te begrijpen, omdat de meeste kinderen de spreektaal al redelijk beheersen. Kinderen die niet het Nederlands als moedertaal hebben, komen hierdoor dus in een lastige positie.

Onderwerp

Een tweede belangrijke factor is het onderwerp van de communicatie. Bepaalde onderwerpen zijn nogal specialistisch en vereisen een bijzonder taalgebruik. We spreken dan van *vaktaal* of *jargon*. Vaak is vaktaal gebonden aan een bepaald beroep, maar dat hoeft niet perse. De taal die gebruikt wordt in de computerbranche is bij heel veel mensen bekend. Als iemand een bepaald jargon niet kent, kan hij zich behoorlijk buitengesloten voelen. Denk maar eens aan een situatie waarin twee medische specialisten aan het voeteneind van je bed je gezondheids-toestand met elkaar bespreken en daarbij allerlei medische vaktermen ten beste geven.

De toekomst is MPEG-4?

Niemand weet zeker wat het compressie-algoritme van de toekomst zal zijn. Bestaande compressiemethoden worden continu verder ontwikkeld en er worden weer nieuwe ontworpen. Na MPEG-1 en MPEG-2 is er nu ook MPEG-4. Waarschijnlijk heeft men er niet voor gekozen om het MPEG-3 te noemen, omdat dat teveel verwarring met MP3 zou veroorzaken. MPEG-1 en -2 waren puur gericht op het comprimeren van beeld en geluid. MPEG-1 kennen we van MP3 en video-cd's. MPEG-2 wordt gebruikt bij DVD-video's en bijna alle (commerciële) tv-stations zenden er in uit.

MPEG-4 is een doorontwikkeling van MPEG-2 en heeft, naast een betere compressie, nu ook extra mogelijkheden als beveiliging en aanpassing van de grootte van de datastroom. Er zijn twee versies van MPEG-4. Versie 2 beschikt over wat meer functies, maar is volledig compatibel met versie 1. Het belangrijkste verschil met de eerdere versies is de mogelijkheid om losse objecten te manipuleren. Een object kan van alles zijn: audio, video, grafieken en teksten. Alles kan aan en door elkaar worden geplakt. Hierdoor is het mogelijk het zowel via de ether, kabel, satelliet en ook internet te sturen.

Het succes van MPEG-4 is al te zien bij Divx. Met behulp van Divx kunnen DVD-films op een gewone cd worden opgeslagen zonder al teveel kwaliteitsverlies. Divx is een combinatie van MPEG-4 voor beeld en MP3 voor geluid. Dit is overigens niet het succes waar aanbieders van filmmateriaal op zitten te wachten, maar het helpt wel de consumenten te overtuigen dat het een bruikbaar algoritme is.

Een voorbeeld van het jargon dat gebruikt wordt om over computers te communiceren.

Sekse Ook de sekse is bepalend voor de manier waarop mensen spreken. Het gaat misschien wat ver om over een mannentaal naast een vrouwentaal te spreken, maar het is wel zo dat mannen op een andere manier communiceren dan vrouwen (Tannen, 1993). 'Het taalgedrag van mannen lijkt meer concurrerend, bevechtend te zijn. Vrouwen zijn actiever betrokken bij het in stand houden van gesprekken; zij stellen meer vragen, vullen meer stiltes, en maken (...) meer minimale responsen.' (Van Alphen, 1990). Onder minimale responsen verstaan we standaardzinnnetjes als *jaja, hmm, leuk zeg* of non-verbale signalen als instemmen-de knikjes. Vrouwen hanteren zulke signalen op een andere manier dan mannen. Vrouwen geven een minimale respons om duidelijk te maken dat ze luisteren naar de woorden van een ander, mannen doen het alleen als ze het eens zijn met wat iemand zegt.

Tekstsoort Het taalgebruik dat we hanteren, is ook afhankelijk van de tekstsoort. Bij tekst moet je dan niet alleen denken aan geschreven teksten, maar ook aan gesproken teksten, zoals het commentaar bij een voetbalwedstrijd, een mondeling tentamen of een telefoongesprek. Elke tekstsoort heeft zijn eigen specifieke regels, die bepalend zijn voor zinsbouw en woordkeus. Zo zal een commentator bij een televisie-uitzending van een voetbalwedstrijd het volgende type taalgebruik bezigen:

Bergkamp. In de ruimte. Overmars op links. Legt hem breed. Kluivert ineens.
Ja hoor: 3 – 0!

Zulke korte zinnen zijn heel functioneel, omdat ze uitsluitend dienen ter ondersteuning van de beelden. Als de verslaggever keurig geformuleerde zinnen zou gebruiken, dan zouden veel voetballiefhebbers dat als storend ervaren.

Gesprekspartners Ook de gesprekspartners hebben invloed op het taalgebruik. Als volwassenen tegen kleine kinderen praten, dan bezigen ze een heel speciaal taalgebruik. Ze gebruiken korte zinnen, veel herhalingen, veel verkleinwoorden en hebben de neiging om hun handelingen te verwoorden (*zo, nu zal papa eens een beetje boter op je boterham smeren*). Zo'n bepaalde stijl van spreken noemen we ook wel een *register*.

Plaats Het gebruik van een bepaald register is niet alleen afhankelijk van de gesprekspartners, maar ook van de plaats waar de communicatie plaatsvindt. In een officiële vergadering zal iemand zijn afkeuring uitdrukken in bewoordingen als *Meneer de voorzitter, ik ben van mening dat de meerwaarde van dit voorstel nog eens grondig onderzocht dient te worden*. In de wandelgangen zal hij eerder zeggen *Wat is dit voor een onzinnig plan*. Mensen gebruiken niet zo maar bepaalde registers. Voor alle taalverschijnselen die te maken met de communicatieve situatie geldt dat ze een duidelijke functie hebben. Er blijken in de praktijk twee belangrijke redenen te zijn voor het gebruik van een bepaald register:

- a je wilt aangeven dat je bij een bepaalde groep hoort;
- b je wilt je in je taalgebruik onderscheiden van anderen.

Beide functies kunnen heel goed samengaan. Tieners nemen heel gauw het taalregister over van de groep waartoe ze willen behoren, maar doen dat tegelijk met de bedoeling zich te onderscheiden van anderen. Kinderen leren in de loop van hun taalontwikkeling de meeste soms subtiele regels die gelden op het pragmatisch niveau. Toch is het belangrijk dat ook de basisschool aandacht geeft aan de pragmatische

aspecten van taal. Als de veelal onbewuste kennis geëxpliciteerd wordt, dan kunnen kinderen daar in het taalverkeer hun winst mee doen. Dat geldt zeker voor kinderen met een NT-2 achtergrond. Zij hebben vaak te weinig kennis van de omgangsvormen in een Nederlandse taalgemeenschap (vergelijk Appel, 1996).

■ ■ ■ 1.1.6 Het orthografisch niveau

Fonologisch niveau

Morfologisch niveau

Syntactisch niveau

Semantisch niveau

Pragmatisch niveau

Orthografisch niveau

Veel mensen associëren taal met woordenboeken en grammatica's en denken bij taalvaardigheid in eerste instantie aan het foutloos kunnen spellen. Toch is de gesproken taal primair en alles wat in een grammaticaboekje of de *Dikke Van Dale* staat, is niet meer dan een schriftelijke weergave van wat je om je heen hoort. Alle niveaus die tot nu toe besproken zijn, hebben betrekking op de gesproken taal. We kunnen ook speciaal letten op de spelling van de taal. Dan bekijken we de taal op het orthografisch niveau. De orthografie is de manier waarop de gesproken taal wordt weergegeven in lettertekens, de spelling van woorden dus. Nu wordt de spelling van het Nederlands, het orthografisch niveau, bepaald door alle andere niveaus van de taal, uitgezonderd het pragmatisch niveau. Bij heel veel woorden is het fonologisch niveau bepalend voor de spelling. Je kunt een woord goed schrijven door gewoon achtereenvolgens de spraakklanken te noteren die je hoort, bijvoorbeeld bij de woorden *bus*, *straat* of *ernst*. Als je woorden als *kastje* of *postzegel* correct wilt schrijven, moet je ook het morfologisch niveau van de taal erbij betrekken. Je moet door hebben dat *kastje* is opgebouwd uit *kast* + *je* en dat *postzegel* de woorden *post* en *zegel* bevat, want als je alleen zou afgaan op de uitspraak zou je bijvoorbeeld *kasje* en *poszegel* schrijven. Voor de spelling van de woorden *mei* en *lijden* heb je de betekenis nodig, het semantisch niveau dus. En als je *jouw boek* en *zij vindt* moet opschrijven, heb je kennis nodig van de relatie van de woorden *jouw* en *vindt* met de andere woorden van de zin. Dan ben je bezig op het syntactisch niveau. Uit deze voorbeelden wordt duidelijk dat je ook bij de spelling van de taal voortdurend bezig bent met taalbeschouwing. Meestal wordt er binnen de taalbeschouwing niet zoveel aandacht besteed aan het orthografisch niveau. Het gaat hier niet om het aanleren van de spellingvaardigheid, waar wel veel tijd en energie in gestoken wordt, maar om bijzondere gevallen en eigenaardigheden van ons spellingsysteem. Laten we eens nagaan welke bijzonderheden in onze spelling onderwerp kunnen zijn van taalbeschouwing.

jazzzangeres

reëel

zee-eend

angstschreeuw

paartje – paardje – paart je

rouw – rauw

In de eerste vier gevallen is er sprake van een uitzonderlijke combinatie van letters: drie of vier keer dezelfde letter of acht medeklinkers achter elkaar in één woord. Het gaat hier niet om echt functionele taalkundige kennis, maar meer om curiositeiten die natuurlijk interessant zijn voor scrabbleliefhebbers en kruiswoordpuzzelfanaten, maar waar ook basisschoolkinderen van kunnen genieten. Woorden als *paartje* en *paardje* noemen we *homofonen*: woorden met dezelfde uitspraak, maar een verschillende spelling. Je kunt er aardige woordgrapjes mee uithalen:

Homofonen

Paart je paardje met een ander paardje, dan vormen zij een paartje en misschien ook een paardje.

Het Nederlands kent tamelijk veel homofonen. Dat heeft te maken met het feit dat de ij-klank en de ou-klank op twee manieren kunnen worden weergegeven. Zo hebben we naast *hij*, *mij* en *zij* ook *hei*, *mei* en *zei*. In het normale taalverkeer levert dat verschil in spelling niet zoveel problemen op, omdat uit de context meestal wel duidelijk is om welk woord het gaat. Het komt ook voor dat de spelling van woorden gelijk is, maar dat er verschil is in uitspraak. We spreken dan van *homografen*. Bekende voorbeelden zijn: *regent*, *bedelen*, *negeren*, *kantelen* en *doorlopen*. Ook hier geldt weer dat uit de context wel blijkt welk woord bedoeld wordt.

Homografen

5 Verbeter de fouten.

Vader schreef een shag uit voor een pakje sigaretten. _____

Weekend geen vrije zaterdag en zondag? _____

Toen ik even niet cake, was mijn koekje weg. _____

Zijn stropdas hangt een beerje slab. _____

Zie je die paardjes? Seizoenen elkaar in winter en zomer. _____

Een oefening uit Taaltijd Spelling 8b, waarin aandacht wordt besteed aan homofonen

■ ■ ■ 1.2 Taalvariatie

Tot nu toe hebben we alleen aandacht besteed aan de systematiek en de bijzonderheden van de Nederlandse taal. En met de Nederlandse taal bedoelen we dan de standaardtaal, de taal die in het onderwijs aangeleerd wordt en die op de Nederlands radio en televisie als voertaal gebruikt wordt. Dat is een benadering die de werkelijkheid geweld aandoet. Kinderen komen nooit alleen maar in aanraking met het Standaardnederlands, ook al hebben ze dat als hun moedertaal geleerd. Ze hebben bijvoorbeeld grootouders die dialect spreken, allochtone vriendjes of vriendinnetjes die een andere moedertaal hebben en op de radio en televisie horen ze een overvloed aan Engels. Die verscheidenheid aan talen binnen één gemeenschap noemen we *taalvariatie*.

Nu zijn er geen twee mensen die de taal op precies dezelfde manier gebruiken. De één zegt om de twee zinnen *weet je wel of op een gegeven moment*, terwijl de ander juist probeert om heel zorgvuldig te formuleren of zo origineel mogelijk te zijn in zijn taalgebruik. Dergelijke individuele taalvariatie laten we hier buiten beschouwing. In paragraaf 1.1.5 (over het pragmatisch niveau) hebben we daar al het nodige over gezegd. We beperken ons hier tot de taalvariatie die te maken heeft met

Dialect

grote groepen taalgebruikers. Er zijn in dat opzicht twee verschillende vormen van taalvariatie: regionale taalvariatie en sociale taalvariatie. We spreken van regionale taalvariatie als van een taal bepaalde streekgebonden varianten bestaan. Vaak wordt in dit verband over streektaal of *dialect* gesproken. In paragraaf 1.2.1 gaan we verder in op regionale taalvariatie. Als een variant van een taal beperkt is tot een bepaalde maatschappelijke groep, dan noemen we dat sociale taalvariatie. Zo'n maatschappelijk bepaalde taalvariant noemen we ook wel een groeps-taal of een *sociolect*. In paragraaf 1.2.2 wordt de sociale taalvariatie verder uitgewerkt.

Sociolect

Dialecten en sociolecten zijn varianten van één taal. Zo kennen we binnen het Nederlands de regionale varianten Zeeuws en Twents. Voorbeelden van sociale taalvarianten zijn voetbaltaal of jongerentaal. Maar in Nederland worden meer talen gesproken dan het Nederlands. Er zijn grote groepen mensen die Turks, Marokkaans of Maleis als omgangstaal gebruiken. Omdat het hier om allochtone Nederlanders gaat, spreken we ook wel van allochtone taalvariatie of meertaligheid. In paragraaf 1.2.3 wordt dit verder uitgewerkt.

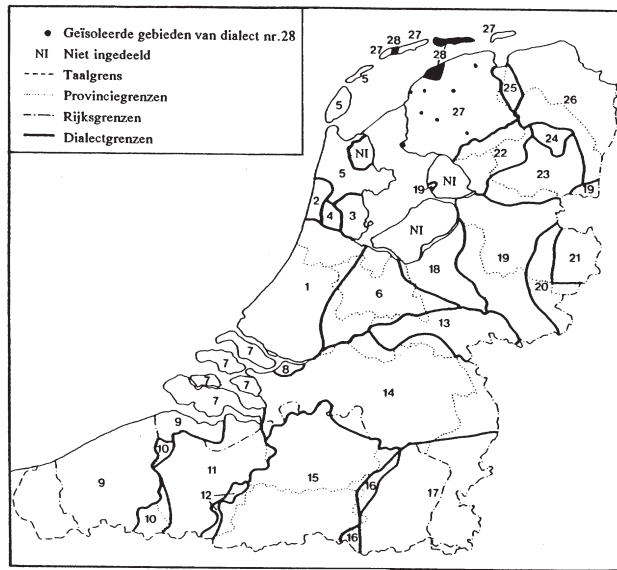
■ ■ ■ 1.2.1 Regionale taalvariatie

Elke taal kent streektalen of dialecten. Nederlands kent zo'n 28 dialecten (zie figuur 1.6) en dan hanteren we een grofmazige indeling, want ook tussen naburige plaatsen zijn er nog weer verschillen in de taal. Nu is het lastig om precies te omschrijven wat een dialect is. Hierboven hebben we een dialect een variant van een taal genoemd die in een bepaalde regio gesproken wordt.

Een dergelijke definitie suggereert dat het Nederlands een verzameling is van talen die qua woordenschat, grammatica en morfologie iets gemeenschappelijks hebben. Nu is het is niet eenvoudig om aan te geven wat die overeenkomsten precies zijn, want ook het Nederlands en het Duits hebben het nodige met elkaar gemeen. Het is in dit verband handig een dialect te relateren aan een standaardtaal. De *standaardtaal* is de taal die gebruikt wordt bij de overheid, het onderwijs en de media. Het is binnen een bepaald land de taalvariant waar je in vrijwel alle communicatieve situaties mee terecht kunt. In Nederland is dat de taal die dicht in de buurt komt van de taal die in de Randstad gesproken wordt. Nu kun je in stamkroegen, clubkantines of bedrijfrestaurantjes nog al eens stellige uitspraken horen als 'Gronings is geen taal, maar een dialect'. Strikt genomen is dat niet juist, maar als er mee bedoeld wordt dat het Gronings geen standaardtaal is, klopt het. Het Gronings wordt voornamelijk gebruikt in informele situaties. Dat ligt anders bij het Fries. Dat heeft in de provincie Friesland een status die vergelijkbaar is met het Nederlands.

Standaardtaal

Een standaardtaal is vaak het product van een staatkundige eenwording. In de Middeleeuwen was er in onze contreien geen standaardtaal. Elke streek had zijn eigen dialect en het Latijn vervulde gedeeltelijk de rol van standaardtaal. Pas in de 16^e eeuw tijdens de Tachtigjarige Oorlog ontwikkelde zich een Nederlandse standaardtaal. Dat werd de taal van de regio die sociaal-economisch op dat moment het sterkste was: Holland. Je kunt eigenlijk zeggen dat ook de standaardtaal ooit als dialect begonnen is en door bepaalde omstandigheden in een voorkeurspositie is gekomen (vergelijk Van der Wal, 1992).

Figuur 1.6 Een indelingskaart van de Nederlandse en Vlaamse dialecten van Jo Daan. Zij onderscheidt 28 dialecten:

1. Zuid-Hollands	15. Brabants
2. Kennemerlands	16. Dialect van het gebied tussen Brabants en Limburgs
3. Waterlands	17. Limburgs
4. Zaaans	18. Veluws
5. Westfries - Noord-Hollands	19. Gelders-Overijssels
6. Utrechts - Alblasserwaards	20. Twents-Graafschaps
7. Zeeuws	21. Twents
8. Westhoeks	22. Stellingwerfs
9. West-Vlaams en Zweeksvlaams	23. Zuid-Drents
10. Dialect van het gebied tussen West- en Oost-Vlaams	24. Midden-Drents
11. Oost-Vlaams	25. Kollumerlands
12. Dialect van het gebied tussen Oost-Vlaams en West-Vlaams	26. Gronings en Noord-Drents
13. Zuid-Gelders	27. Fries
14. Noord-Brabants en Noord-Limburgs	28. Bidts, Stadsfries, Midlands, Amelands

Er bestaan nogal wat vooroordelen ten aanzien van dialecten en dialectsprekers. Iemand die in de Tweede Kamer dialectgekleurd taalgebruik heeft, wordt minder serieus genomen en alhoewel niemand het hardop zal zeggen worden dialectsprekers nogal eens als minder intelligent beschouwd en krijgen al gauw het etiket 'boers', 'provinciaal' of 'onbeschaafd' opgeplakt. Uit een groot onderzoek naar het gebruik van het dialect in Kerkrade in de jaren 1973–1978 bleek dat leerkrachten kinderen die dialect spreken over het algemeen minder gunstig beoordelen dan kinderen die Standaardnederlands spreken (Hos e.a, 1982). Veel mensen hebben ook het idee dat een dialect eenvoudiger is dan de standaardtaal en minder uitdrukkingsmogelijkheden kent. Maar in

veel gevallen is het juist andersom! Zo heeft het Brabants veel meer verkleiningsuitgangen dan het Standaardnederlands en bezit ook een rijkere variatie aan klanken.

8 Hou doe!

Kun jij lezen wat Twan en oma zeggen?
 Als jij uit Brabant komt, zal het wel lukken.
 Twan woont ook in Brabant.
 Met oma praat hij Brabants. Dat is een dialect.
 In plaats van *Tot ziens* zegt hij: *Hou doe*.
 In de klas praat Twan geen dialect.
 Dan spreekt hij gewoon Nederlands.

► Schrijf op wat Twan zegt: *Tot ziens* of *Hou doe*.

- 1 Tegen zijn vriendje Mario: ..., Mario.
- 2 Tegen de juf op school: ..., ...
- 3 Tegen een vreemde mevrouw in de trein: ..., ...
- 4 Tegen zijn vader: ..., ...
- 5 Tegen de tandarts: ..., ...
- 6 Tegen de buurman: ..., ...
- 7 Tegen zijn zusje Eva: ..., ...
- 8 Tegen tante Ans uit Groningen: ..., ...

Klaar? Hoe is het dialect in jouw dorp of stad?
 Hoe klinken deze woorden in dat dialect?

jongen - school - meisje - koekje - huis - kopje - stukje - hondje

► Probeer ze op te schrijven in dialect.

■ ■ ■ 1.2.2 Sociale taalvariatie

Sociolect

Als een taalvariant alleen binnen een bepaalde sociale groep gesproken wordt, noemen we het een *sociolect*. Je treft het aan binnen relatief gesloten groepen als kerkgenootschappen, maar ook de taal van soldaten, studenten en jongeren kun je als een sociolect beschouwen. Zo ontstond aan het eind van de jaren negentig in Amsterdam een jongerentaal uit een mengeling van Nederlandse, Surinaamse, Marokkaanse, Turkse en Engelse woorden en uitdrukkingen (Volkskrant 7 februari 1998). In deze taal kom je uitdrukkingen tegen als *stuur me een gulden* (leen me een gulden), *je lult me geest* (ik snap er niks van), *gila* (gulden), *sponsor tabacca* (heb je een sigaret voor me) en *fe waka* (hoe gaat het). Over het algemeen is jongerentaal nogal trendgevoelig. Veel woorden verdwijnen even snel als ze gekomen zijn. Basisschoolkinderen voelen feilloos aan welke woorden en uitdrukkingen populair zijn en nemen moeiteloos trendy woorden als *heftig*, *cool* en *vet* op in hun taalgebruik. Een ouder voorbeeld van een sociolect is het Bargoens, de taal van het boevengilde en de onderwereld. Het bevat veel woorden die te maken hebben met geld, drank, seksualiteit, prostitutie en justitie, zoals *meier* (honderd gulden) en *pikketanis* (borrel). Het is overigens niet zo dat groepstalen alleen aan de rand van de samenleving voorkomen; ook in de hogere standen kom je ze tegen.

Het verschil tussen een sociolect en de standaardtaal is vooral een kwestie van woordenschat. De uitspraak en de grammatica wijken meestal weinig af. Wat dat betreft lijkt een sociolect veel op een vaktaal (zie paragraaf 1.1.5). Het verschil is dat een vaktaal vooral inhoudelijk bepaald is, terwijl een sociolect gerelateerd is aan een bepaalde sociale groep.

Beperkte code

Er wordt ook wel een verband gelegd tussen de stijl van spreken en de sociale klasse waartoe mensen behoren. Zo introduceerde de socioloog Bernstein in de jaren zestig de begrippen 'beperkte code' (restricted code) en 'uitgebreide code' (elaborated code). Hij zag de *beperkte code* als de taal van de lagere sociaal economische klasse en de *uitgebreide code* als de taal van de middenklasse. De beperkte code is nogal impliciet, vaak heeft men aan een half woord al voldoende om iets aan te duiden. Andere kenmerken zijn: het gebruik van korte zinnen, veel stereotype uitdrukkingen, weinig voegwoorden, bijvoeglijke naamwoorden en bijwoorden en het veelvuldig gebruik van de gebiedende wijs. Het taalgebruik binnen de *uitgebreide code* is sterk expliciet: alles wordt uitvoerig en omstandig verwoord. Ook is de zinsbouw ingewikkelder en de woordkeus gevarieerder dan bij de beperkte code. In de praktijk blijken de verschillen tussen beide codes niet zo sterk samen te hangen met de sociale klassen als Bernstein beweert. Ook in de middenklasse kom je de beperkte code tegen. Het gebruik van de beperkte code heeft veel te maken met de hechtheid van een sociaal netwerk. Als mensen veel gemeenschappelijke kennis hebben, dan hoeven ze geen omstandige formuleringen te gebruiken en kunnen ze prima volstaan met de beperkte code (Jansen, 1997).

Uitgebreide code

De opvattingen van Bernstein zijn van grote invloed geweest op de wijze waarop men geprobeerd heeft de onderwijsachterstand van arbeiderskinderen weg te werken. Dat gebeurde door zogenaamde taalcompensatieprogramma's, waarbij kinderen de standaardtaal moesten leren door bijvoorbeeld het nazeggen van correcte grammaticale zinnen.

■ ■ ■ 1.2.3 Allochtone taalvariatie

Door de komst van allochtonen heeft de Nederlandse samenleving een meertalig karakter gekregen. Naast het Nederlands worden ook het Turks, Marokkaans of het Maleis als omgangstaal gebruikt. Het naast elkaar voorkomen van twee of meer verschillende talen die taalkundig niet verwant zijn, noemen we allochtone taalvariatie. Het is een vorm van meertaligheid die etnisch bepaald is, anders dan de meertaligheid in bijvoorbeeld België. In Nederland is allochtone taalvariatie niet nieuw. Vroeger gebruikten de joden in Nederland het Portugees of Jiddisch als omgangstaal. Het zou te ver voeren in het kader van dit boek de allochtone taalvariatie in Nederland te beschrijven. We verwijzen daarvoor naar De Ruiter, 1991.

Voor het onderwijs heeft de instroom van allochtone leerlingen grote consequenties. Voor veel kinderen is het Nederlands een tweede taal en dat stelt speciale eisen aan het taalonderwijs (Appel, 1996). Aan de andere kant biedt het ook nieuwe mogelijkheden voor het taalbeschouwingsonderwijs. Taalbeschouwing hoeft niet alleen betrekking te hebben op de systematiek en eigenaardigheden van het Nederlands, maar je kunt ook heel goed de verschillen tussen de diverse moedertalen aan de orde stellen. We noemen dat wel interculturele taalbeschouwing. In een les over aanspreekvormen gaat het niet alleen over het gebruik van u en jij, maar kun je er ook bij betrekken hoe de situatie in andere talen is. Zo maakt men in het Maleis niet alleen een onderscheid in de aangesproken persoon, maar ook in de aanduiding van de spreker zelf. Het is nogal ongeleefd om tegen iemand met een hogere sociale status (bijvoorbeeld je vader of moeder) het Maleise woord voor ik te gebruiken. Men duidt zichzelf dan liever aan met de eigen voor naam (Boukema, 1985).

Onderwerpen die in het kader van interculturele taalbeschouwing aan de orde kunnen komen zijn: gebarentaal, gespreksregels of groeten, maar in feite is elk onderwerp voor een taalbeschouwingsles geschikt voor een interculturele benadering. Je hebt altijd de mogelijkheid om talen met elkaar te vergelijken.

■ ■ ■ 1.3 Taalverandering

Het Nederlands van nu is anders dan het Nederlands van de negentiende eeuw. Dat wordt snel duidelijk als we een tekst uit die tijd erop naslaan:

In het stadje D – werd op een donderdag in de maand October, des namiddags omtrent één ure, de stijle ijzeren trede neergelaten van een gele diligence, rijdend over D – van C – tot E vice versa, en uit dezelve daalde, tot grote bemoddering van degene die hem onmiddellijk volgde, en die niemand anders was dan zijn eigen cloack, uw onderdanige dienaar Hildebrand.

Uit: Hildebrand, *Camera Obscura*, 1839.

Het is geschreven in een stijl die een auteur tegenwoordig niet meer zou gebruiken en er komen woorden en zinswendingen in voor die we nu niet meer kennen. We moeten hierbij aantekenen dat het gaat om een vergelijking die betrekking heeft op de schrijftaal. Hoe het zit met

de spreektaal weten we niet goed, omdat er uit die tijd geen opnamen zijn. Maar ook de spreektaal verandert. We merken dagelijks dat de taal uitgebreid wordt met nieuwe woorden.

Taalverandering wordt het sterkst duidelijk in het gebruik van nieuwe woorden. Maar op alle niveaus van de taal zijn veranderingen waar te nemen, zij het dat die wat geleidelijker gaan (zie ook: Van der Wal, 1992). Op het fonologisch niveau is dat vooral de uitspraak. Het woord *vierkant* werd honderd vijftig jaar geleden uitgesproken met de klemtoon op de tweede lettergreep: *vierkânt*. Tegenwoordig ligt de klemtoon op de eerste lettergreep (*vierkânt*). Het verschil tussen de stemloze klanken *f*, *s* en *ch* en de stemhebbende klanken *v*, *z* en *g* is langzamerhand aan het verdwijnen. En de *ee* en de *oo* worden ook niet meer zuiver uitgesproken: *choute tein* in plaats van *grote teen* (De Vries, 1998). Luister ook maar eens naar radio-opnamen uit de jaren vijftig. Dan valt op dat de taal in onze oren veel formeler klinkt en ook qua klankkleur anders is dan het Nederlands van tegenwoordig. Ook op het morfologisch niveau verandert de taal. Veel sterke werkwoorden zijn aan het verdwijnen. De meeste mensen gebruiken als verleden tijd van *jagen* de vorm *jaagde* en niet het verouderde *joeg*. Zo zijn in de loop der tijden steeds meer sterke werkwoorden zwak geworden. De verleden tijd van *lachen* was ooit *loech*, maar die vorm is verdwenen ten koste van *lachte*.

Veranderingen op syntactisch niveau zijn wat minder duidelijk waarneembaar. Een bekend voorbeeld is het gebruik van *hun* in plaats van *zij*: *hun hebben het gedaan!* Voor veel taalgebruikers is dit goed Nederlands en over enige tijd is het misschien zelfs bij schoolmeesters en redacteuren van woordenboeken ingeburgerd. Andere voorbeelden van veranderingen in de structuur van de taal zijn:

Het huis wat gisteren in de krant stond, is al verkocht (*wat* in plaats van *dat*).

Ik heb meer als jij (*als* in plaats van *dan*).

De passagiers worden verzocht zich te melden bij balie 2. (*worden* in plaats van *wordt*).

We liepen richting station (*richting* in plaats van *naar*).

Op het niveau van de woordenschat zijn de veranderingen het grootst. Vooral na de Tweede Wereldoorlog zijn er erg veel Engelse woorden in het Nederlands opgenomen: *travellercheques*, *quizmaster*, *diskdrive*, *cool*, *bodywarmer*. Maar de woordenschat van het Nederlands kan op verschillende manieren uitgebreid worden, zoals blijkt uit figuur 1.7.

Ook op het pragmatisch niveau verandert de taal. Zo is men bijvoorbeeld toleranter geworden ten opzichte van taalgebruik dat vroeger als schuttingtaal werd aangeduid. Een interviewer op de televisie of een parlementariër kan rustig het woord *lullig* in de mond nemen en een basisschoolleerling die het heeft over een *kutstreek* zal hooguit nog een kleine reprimande krijgen als de meester een ijverige bui heeft. Zo verschuiven ook de normen voor aanvaardbaar taalgebruik heel langzaam en vrijwel onopgemerkt. Sommigen noemen dat taalverloedering, maar als je het verschijnsel taalkundig bekijkt, dan is er niet meer aan de hand dan dat de negatieve gevoelswaarde van sommige woorden verandert.

Figuur 1.7 **Uitbreiding van de woordenschat van het Nederlands**

Ontstaan van nieuwe woorden	
Principe	Voorbeeld
samenstelling	praatpaal
afleiding	slachtofferig
nieuwvorming	wokkels
ontlening	airbag
nepontlening	hometrainer
letterwoorden	aids
verkorting	biep, majo
betekenisverandering	gabber
nieuwe achtervoegsels	lullo
zelfstandig gebruik achtervoegsels	tig boeken

Hoe komt het nu dat talen veranderen? Soms is er een duidelijke noodzaak voor: er is een nieuw product op de markt en daar moet een woord voor komen. Maar meestal is het wat lastiger om taalverandering te verklaren. Het gaat namelijk om een onbewust proces. Taalverandering wordt niet gestuurd door schrijvers, journalisten en al helemaal niet door politici. Iemand gebruikt een bepaalde zinswending en anderen nemen het over en ineens zegt half Nederland *en dan heb ik iets van* Zo moet het ongeveer gaan.

Binnen de taalkunde kent men verschillende verklaringen voor taalverandering. Sommigen zoeken de oorzaak voor de veranderingen in de taal vooral in het taalsysteem zelf. Zij wijzen erop dat de taal een tendens vertoont tot efficiëntie. Een woord met twee betekenissen (een homoniem) is uit het oogpunt van communicatie niet efficiënt: het kan verwarring en onduidelijkheid geven. Het woord *gabber* had een aantal jaren geleden nog de betekenis van 'vriend', tegenwoordig wordt het gebruikt om een kaalgeschoren jongere met een voorliefde voor merkkleding en house-muziek aan te duiden. Het woord heeft voor sommigen ook een negatieve betekenis. De twee betekenissen van het woord *gabber* verdragen zich dus slecht met elkaar en één van de twee zal op den duur verdwijnen. Ook taalelementen die overbodig zijn, hebben de neiging te verdwijnen. De woorden *hij komt* bevatten ook een overbodig element. De *-t* geeft aan dat je te maken hebt met de derde persoon, maar die informatie geeft het woordje *hij* ook. In het Zuid-Afrikaans is de *-t* verdwenen: daar is het *hi kom*. Ook in de Nederlandse spreektaal hoor je wel *hij kom*, maar omdat het schrift een sterk conserverende werking heeft op de taal zal deze verandering voorlopig wel niet doorzetten.

Anderen zoeken de oorzaak van taalverandering meer in de maatschappij. Het prestige dat een bepaalde groep heeft is een belangrijke factor bij taalverandering. Mensen zijn gauw geneigd om het taalgebruik van een bepaalde sociale groep die aanzien heeft over te nemen.

Dat is ook de reden dat in het Nederlands zoveel Engelse woorden zijn overgenomen. De Amerikaanse cultuur heeft kennelijk zoveel status dat veel mensen maar al te graag Engelse woorden gebruiken. Ook bij kinderen op de basisschool werkt het overduidelijk zo. Als iemand in de groep het woord *boeien* (in de betekenis van: het is niet boeiend, het interesseert me niet) gebruikt, dan zullen andere kinderen dat heel snel overnemen.

Beide verklaringen sluiten elkaar niet uit. 'Taalverandering is een te complex verschijnsel om aan te kunnen nemen dat alles op dezelfde manier kan worden verklaard' (De Vries e.a., 1993).

■ ■ ■ Samenvatting

In dit hoofdstuk hebben we eerst uitgebreid stilgestaan bij de taal, want dat is per slot van rekening waar het allemaal om gaat bij taalbeschouwing. We hebben drie soorten relaties bekeken, namelijk de relaties binnen de taal (paragraaf 1.1), de relaties tussen talen (paragraaf 1.2) en de relatie tussen de taal van vroeger en de taal van nu (paragraaf 1.3). Bij de beschrijving van die relaties hebben we ons steeds beperkt tot die verschijnselen die tot de leerinhoud van het taalbeschouwingsonderwijs op de basisschool behoren.

Bij de relaties binnen een taal zijn we uitvoering ingegaan op de verschillende niveaus die in de taal aanwezig zijn. Op die manier krijg je een duidelijke ordening van de taalverschijnselen. In de paragraaf over taalvariatie hebben we de relaties tussen talen besproken. Hierbij kwamen zowel de varianten binnen het Nederlands als de relatie tussen het Nederlands en andere talen aan de orde. In de paragraaf over taalverandering hebben we de relatie tussen het huidige Nederlands en vroegere taalvormen aan de orde gesteld. Hierbij hebben we ons beperkt tot de manieren waarop de taal verandert.

Opdrachten

Bij paragraaf 1.1.1 Het fonetisch niveau:

- 1.1 Schrijf eens precies op welke spraakklanken je hoort als je de volgende zin uitspreekt: *Deze auto combineert een zeldzaam comfort met uitstekende technische prestaties.*
- 1.2 Probeer een verklaring te geven voor de volgende spelfouten bij kinderen. Je kunt daarvoor gebruikmaken van figuur 1.2.
 - a *obbod* in plaats van *opbod*
 - b *fee* in plaats van *vee*
 - c *bangk* in plaats van *bank*
 - d *kasje* in plaats van *kastje*
 - e *impakken* in plaats van *inpakken*
 - f *bir* in plaats van *beer*
 - g *bak* in plaats van *pak*
 - h *zadoek* in plaats van *zakdoek*

Bij paragraaf 1.1.2 Het morfologisch niveau:

- 1.3 Verdeel de volgende woorden in morfemen:

hapering	gouden	handenbindertje
taalverwerving	kelder	uitdrukkingen
duidelijk	wervelend	beïnvloedde
- 1.4 Geef van de volgende woorden aan of er sprake is van samenstelling, afleiding, vervoeging of verbuiging of eventueel een combinatie hiervan:

contactsleutel	snoezig	bezemwagen
container	verpotten	driewieler
surft	onderzeeboot	ronduit
gouden	sigaretje	armbandje

Bij paragraaf 1.1.3 Het syntactisch niveau:

- 1.5 Sommige zinnen hebben twee betekenissen, die blijken uit de context of de manier waarop je zinnen ontleedt. We noemen dat homonieme zinnen. Probeer de volgende zinnen steeds op twee manieren te ontleden:
 - a De portier opende de deur voor de artiesten.
 - b Daar heb je die supporters die de agenten geslagen hebben.
 - c Welke vissen eten mensen?
 - d Wij wachten op de veerboot.
 - e Scheidsrechter Ooimans floot de hele wedstrijd.
- 1.6 Wat voor bijzonders merk je op aan de volgende zinnen?
 - a Ginds ligt Brindisi dicht in mist.
 - b De minister zei de staatssecretaris is een onbenul.
 - c Woerden meppen wezel.
 - d Brand door kaars geblust.

Bij paragraaf 1.1.4 Het semantisch niveau:

- 1.7 Verzamel een tiental eufemismen en geef aan hoe je hier op de basisschool een les taalbeschouwing over zou kunnen geven.
- 1.8 Hieronder staan twee oefeningen uit de oude versie van de methode *Taalactief*. Aan welke betekenisrelaties wordt hier aandacht besteed? Wat vind je van de moeilijkheidsgraad van de oefeningen? Op wat voor manier zou je deze oefeningen in de klas behandelen?

5 Eén woord, twee betekenissen

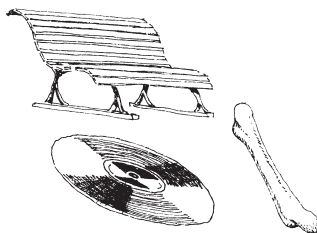
Hieronder staan steeds twee betekenissen van één woord.

Dat woord moet jij zien te vinden.

Voorbeeld: stap - kort geleden → *pas*

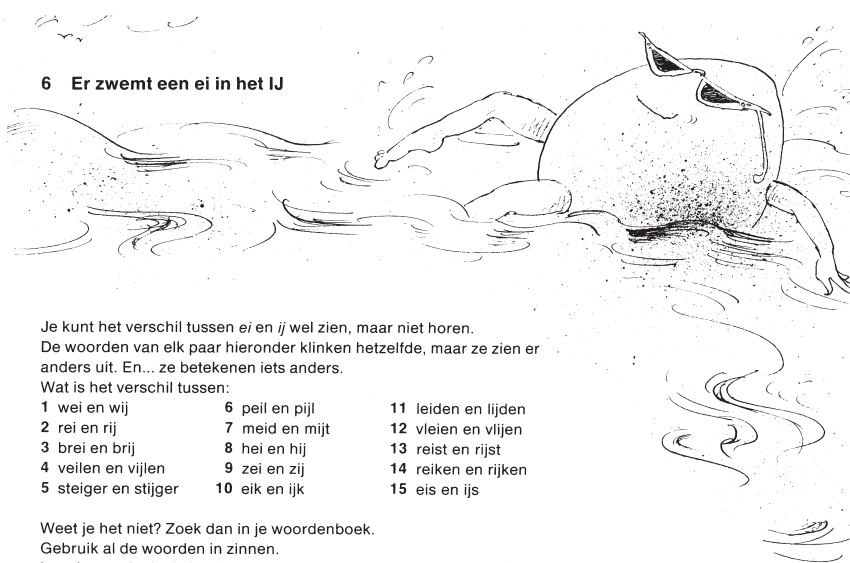
Nu jij:

- 1 leren band - roeispaan
- 2 niet zwaar - niet donker
- 3 elektriciteit - rivier
- 4 baas - bovenste lichaamsdeel
- 5 stuk been - niet scherp
- 6 meubelstuk - rij vermenigvuldigingen
- 7 verbrande stof - spil van een wiel
- 8 klein vaatwerk - hoofd van een dier
- 9 deel van een plant - vel papier
- 10 bundel - veel bomen bij elkaar
- 11 mop - kist
- 12 afsluiting - kasteel
- 13 rijdier - gymtoestel
- 14 zitmeubel - geldbedrijf
- 15 muziekopname - prent

◊ Zoek zelf nog meer woorden met twee (of meer) betekenissen. Schrijf ze op, met de betekenissen erbij.

6 Er zwemt een ei in het IJ

Je kunt het verschil tussen *ei* en *ij* wel zien, maar niet horen.

De woorden van elk paar hieronder klinken hetzelfde, maar ze zien er anders uit. En... ze betekenen iets anders.

Wat is het verschil tussen:

1 wei en wij	6 peil en pijn	11 leiden en lijden
2 rei en rij	7 meid en mijt	12 vlieën en vlijen
3 brei en brij	8 hei en hij	13 reist en rijst
4 veilen en vijlen	9 zei en zij	14 reiken en rijken
5 steiger en stijger	10 eik en ijk	15 eis en ijs

Weet je het niet? Zoek dan in je woordenboek.

Gebruik al de woorden in zinnen.

Laat horen dat je de betekenis begrijpt.

Bij paragraaf 1.1.5 Het pragmatisch niveau:

- 1.9 Hieronder staat twee fragmenten uit *Turbo-taal* van J. Kuitenbrouwer. Geef een aantal duidelijke kenmerken van elk register.

De zachte sector

'Ja nee sorry, ik heb daar niks mee.'
'Goh, terwijl ik toen ik er op Vrij Kleien mee aan de gang was toch iets had van: lijkt me echt iets voor Gea om daar ook iets mee te hebben...'
'Nou weet je wat het is Joke? Ik kán er niks mee...'
'Ja, dat is het verschil... voor mij zitten er allerlei handvatten aan, en dat geeft toch een stuk herkenning.'
'Ik kijk daar toch vanuit een soort scepsis tegenaan en dan heb ik iets van: láát maar.'
'Nou dan is het wel zo dat het bij mij ook heel dubbel is hoor, zo van: dit hoort bij mij en tegelijk is het heel bedreigend zo van kijk nu ook eens naar jezelf. Maar dat maakt het nu juist zo spannend.'
'Ja nee dat heeft het voor mij niet. Voor mij is het heel zwáár, heel troebel... niet iets waar ik graag dichtbij wil zijn. Het zet je niet op je stoel, dat bedoel ik eigenlijk...'
'Ja nee precies, dat vind ik er nu juist wel aangenaam aan. Dat het je gewoon laat zwemmen, niet sturend maar rúimte gevend in je eigen beleving ervan...'
'Ik vind het wel heel wárm, dat wel'
'Ja dat is omdat het net uit de oven komt'

De snelle sector

'Was me dat even kicken!'
'Wreed man!'
'Die gast is geschuffeld.'
'Triest.'
'Ongelofeloos, wat een minne figuur. Zag je hem rennen?'
'Bestráffend!'
'Kwestie van inkoppen...'
'En naar huis opbellen...'
'Wat een Turkenbak trouwens hè, die wagen van hem.'
'Da's geen Turkenbak meer man, da's een hoerensloep!'

- 1.10 Het Nederlands dat op de basisschool gebruikt wordt, is anders dan het Nederlands dat de kinderen thuis hanteren. Ook de schooltaal kun je beschouwen als een speciaal register met specifieke kenmerken. Verzamel eens een aantal belangrijke verschillen tussen de schooltaal en de thuistaal. Let op de vorm, de functie en de houding van de taalgebruikers.

Bij paragraaf 1.2 Taalvariatie:

- 1.11 Beargumenteer de juistheid van de volgende uitspraken:
- Iemand die /loopm/ zegt in plaats van /looptu/ spreekt geen Standaardnederlands.
 - Het Brabants is geen taal, maar een dialect.
 - Een dialect is niet geschikt als taal voor onderwijs en wetenschap.
 - Leerkrachten moeten het dialect van de streek waar ze werken ook zelf kunnen spreken.

- e Kinderen die het Nederlands als tweede taal hebben, zijn minder taalvaardig.
- f Kinderen moeten altijd leren lezen en schrijven in hun moedertaal.

1.12 Hieronder staat een werkblad dat is gebruikt in een les over groningismen (een Groningse taalvorm die in het Standaardnederlands gebruikt wordt). Welke doelstelling zou je voor deze les willen formuleren? Vind je dat het dialect zo op een zinvolle manier in de klas aan de orde wordt gesteld?

Schrijf achter elke zin wat het goede Nederlandse woord is.

Voorbeeld: Heb jij je jas al *opgehongen* = *opgehangen*

1 De kinderen van Hans en Annet zien er altijd nuiver uit.

2 Zij schrok enorm toen de rat op haar afstevelde.

3 Klok gaat achter. Zet hem even bij.

4 Daar heeft hij het maar stoer mee.

5 De vissen zijn nog leventig, man.

1.13 De situatie van kinderen die van huis uit een dialect spreken is te vergelijken met de situatie van kinderen die een vreemde taal als moedertaal hebben, bijvoorbeeld het Turks of het Maleis. Toch zijn er ook duidelijke verschillen die niet alleen taalkundig van aard zijn. Geef aan welke verschillen en overeenkomsten er zijn in de situatie van dialectsprekende kinderen en kinderen die een vreemde taal als moedertaal hebben. Je kunt hierbij gebruikmaken van de literatuur over Nederlands als tweede taal.

Bij paragraaf 1.3 Taalverandering:

- 1.14** Maak een lijst van tien woorden die in geschreven taal nog wel gebruikt worden, maar in gesproken taal niet. Ontwerp vervolgens een les voor groep 6 van de basisschool waarin je het verschil tussen gesproken en geschreven taal aan de orde stelt.
- 1.15** Het Nederlands heeft veel woorden ontleend aan andere talen en daarbij soms ook bepaalde regels uit andere talen over genomen. Zo kent het Nederlands diverse woorden met voorvoegsels en achtervoegsels die komen uit vreemde talen als het Grieks, het Latijn of het Frans. Voor het begrijpen van de betekenis van dergelijke woorden is het erg handig als je de betekenis van de voorvoegsels kent. Ook bij het spellen van woorden kan de kennis van voorvoegsel belangrijk zijn. Geef aan wat de voorvoegsels in de onderstaande woorden betekenen.
- absentie, abnormaal
anarchie, anoniem, asociaal
excentriek, exclusief
apotheek, bibliotheek
hyperventilatie, hypermodern
interland, interventie
transporteren, transactie
subtotaal, subtropisch
telefoon, telelens
reclasseren, reanimatie
synoniem, synchroon